МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

Г. А. Кузнецова, С. М. Ламтюгова, Ю. В. Ситникова

ОСНОВИ МАТЕМАТИЧНОГО АНАЛІЗУ В СХЕМАХ І ТАБЛИЦЯХ

ЧАСТИНА 3

Навчальний довідник
для самостійного вивчення курсу вищої математики
(для студентів 1, 2 курсів денної та заочної форм навчання усіх спеціальностей)

Харків – ХНУМГ ім. О. М. Бекетова – 2018

Кузнецова Г. А. Основи математичного аналізу в схемах і таблицях. Частина 3 : навчальний довідник для самостійного вивчення курсу вищої математики (для студентів 1, 2 курсів денної та заочної форм навчання усіх спеціальностей) / Г. А. Кузнецова, С. М. Ламтюгова, Ю. В. Ситникова ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. – 141 с.

Автори: Г. А. Кузнецова,
С. М. Ламтюгова,
Ю. В. Ситникова

Рецензент
канд. фіз.-мат. наук., доц. Л. Б. Коваленко

Рекомендовано кафедрою вищої математики,
протокол № 3 від 28 жовтня 2016 р.

Навчальний довідник містить додатковий допоміжний матеріал, призначений для самостійного опрацювання теми «Основи математичного аналізу» в процесі вивчення курсу вищої математики, рекомендовано для студентів 1, 2 курсів денної та заочної форм навчання усіх спеціальностей.

ЗМІСТ

ВСТУП

У довіднику викладено теоретичний матеріал щодо основ математичного аналізу за темами «Функція декількох змінних», «Кратні інтеграли», «Криволінійні інтеграли», які входять до курсу вищої математики для студентів 1, 2 курсів будівельних, електромеханічних та електротехнічних спеціальностей денної та заочної форм навчання усіх спеціальностей.

Довідник «Основи математичного аналізу (частина 3)» складається з трьох розділів: «Функція декількох змінних», «Кратні інтеграли», «Криволінійні інтеграли» та додатків.

Теоретичний матеріал представлено у вигляді опорних таблиць, які містять визначення основних понять та формули, коментарі, зауваження, рисунки, приклади розв’язання типових задач із застосуванням зазначеного теоретичного матеріалу.

У додатках подано окремі визначення, теореми та задачі, розв’язання яких спричиняє труднощі, або є допоміжним матеріалом під час розв’язання більш складних задач.

1 ФУНКЦІЯ ДЕКІЛЬКОХ ЗМІННИХ

1.1 Поняття функції декількох змінних. Область її визначення

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
1	Змінна величина z називається *функцією двох змінних* величин x та y, якщо кожній парі допустимих значень x та y відповідає єдине значення z	Позначають так: $z=f(x,y)$; $z=\varphi(x,y)$; $z=F(x,y)$; $z=z(x,y)$
2	Систему значень x та y називають точкою $M(x,y)$, а функцію двох змінних – *функцією точки* $z=f(M)$. *Зауваження 1.* Геометричним зображенням функції двох змінних є деяка поверхня у просторі. Наприклад, еліптичний параболоїд (рис. 1), рівняння якого	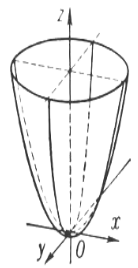 Рисунок 1 $\dfrac{x^2}{p}+\dfrac{y^2}{q}=2z$, $(p,\ q=\text{const},\ p,q>0)$
3	Змінна величина u називається *функцією трьох змінних* величин x, y та z, якщо кожній трійці допустимих значень x, y та z відповідає єдине значення	Позначають так: $u=f(x,y,z)$; $u=\varphi(x,y,z)$

	u. Функцію $u = f(x, y, z)$ називають функцією точки $u = f(M)$, де $M(x, y, z)$ є точкою тривимірного простору	
4	Змінна величина u називається *функцією декількох змінних* (або кажуть функція багатьох змінних) величин x, y, z,…,t, якщо кожному набору допустимих значень x, y, z,…,t відповідає єдине значення u. Сукупність значень x, y, z,…, t називається точкою $M(x, y, z, ..., t)$ n-вимірного простору, а функція n змінних (декількох змінних) – функцією точки $u = f(M)$	$u = f(x, y, z, ..., t)$
5	Сукупність усіх точок, у яких визначена функція декількох змінних, називається *областю існування* або областю *визначення функції.* Наприклад, областю визна-чення функції $$z = \ln(9 - x^2 - 9y^2)$$ є внутрішня відкрита частина еліпса (рис. 2) (дод. А)	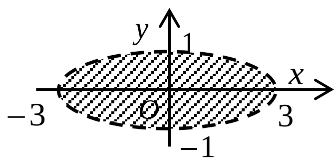 Рисунок 2

Зауваження 2. Для функції двох змінних областю визначення є деяка частина координатної площини, обмежена однією або декількома лініями (або вся площина), для функції трьох змінних – це частина простору (або весь простір)
Зауваження 3. Надалі обмежимося розглядом функцій лише двох змінних. На випадок функцій більші кількості змінних відповідні результати поширюються за аналогією

1.2 Границя та неперервність функції декількох змінних. Поняття приросту функції декількох змінних

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
1	*Лінією рівня* (рис. 3) функції двох змінних $z = f(x, y)$ називається множина всіх точок координатної площини Oxy, у яких ця функція набуває одного й того самого значення $z = C$, $C = const$. Через кожну точку $M_0(x_0, y_0)$ області D про-ходить єдина лінія рівня $f(x, y) = f(M_0)$ (дод. Б)	Рівняння лінії рівня $f(x, y) = C$ 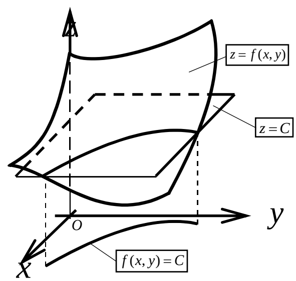 Рисунок 3
2	Число A називається *границею функції* $z = f(x, y)$ при $x \to x_0$, $y \to y_0$, якщо для всіх значень x та y, які достатньо мало відрізняються відповідно від чисел x_0 та y_0, відповідне зна-	Записують $\lim\limits_{\substack{x \to x_0 \\ y \to y_0}} f(x, y) = A$

<table>
<tr><td></td><td>чення $f(x,y)$ також як завгодно мало відрізняється від числа A</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="3">Зауваження 1. У цьому визначенні не передбачається, що функція визначена у точці $P_0\left(x_0,y_0\right)$ і тому будемо вважати, що або $x \neq x_0$, або $y \neq y_0$</td></tr>
<tr><td colspan="3">ПРИКЛАД 1. Знайти границю функції $\lim\limits_{\substack{x\to 0\\ y\to 4}}\frac{tg(xy)}{x}$.
Розв’язання. Як зрозуміло, у точці $P_0\left(0;4\right)$ функція $z=\frac{tg(xy)}{x}$ не визначена. Використаємо другу чудову границю $\lim\limits_{\alpha\to 0}\frac{\sin\alpha}{\alpha}=\left|\frac{0}{0}\right|=1$ [13]. Помножимо і чисельник, і знаменник дробу на $y \neq 0$, отримаємо:
$$\lim_{\substack{x\to 0\\ y\to 4}}\frac{tg(xy)}{x}=\lim_{\substack{x\to 0\\ y\to 4}}\frac{tg(xy)\cdot y}{x\cdot y}=\lim_{\substack{x\to 0\\ y\to 4}}y\cdot\frac{tg(xy)}{x\cdot y}=\lim_{\substack{x\to 0\\ y\to 4}}y\cdot 1=4\cdot 1=4$$</td></tr>
<tr><td>3</td><td>Нехай точка $P_0\left(x_0,y_0\right)$ належить до області визначення функції $z=f(x,y)$. Приростом функції $z=f(x,y)$ у заданій точці P_0 називається різниця Δz</td><td>$\Delta z=f(x_0+\Delta x,y_0+\Delta y)-$
$-f(x_0,y_0)$,
де Δx та Δy – прирости аргументів</td></tr>
<tr><td>3, а</td><td>Частинний приріст для функції $z=f(x,y)$</td><td>$\Delta z_x=f(x_0+\Delta x,y_0)-$
$-f(x_0,y_0)$,
$\Delta z_y=f(x_0,y_0+\Delta y)-$
$-f(x_0,y_0)$</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td>3,б</td><td>Повний приріст функції $z=f(x,y)$</td><td>$\Delta z = f(x_0+\Delta x, y_0+\Delta y)-$
$-f(x_0,y_0)$</td></tr>
<tr><td>3,в</td><td>Частинний приріст для функції $u=f(x,y,z)$</td><td>$\Delta u_x = f(x_0+\Delta x, y_0, z_0)-$
$-f(x_0,y_0,z_0)$,
$\Delta u_y = f(x_0, y_0+\Delta y, z_0)-$
$-f(x_0,y_0,z_0)$,
$\Delta u_z = f(x_0, y_0, z_0+\Delta z)-$
$-f(x_0,y_0,z_0)$</td></tr>
<tr><td>3, г</td><td>Повний приріст функції $u=f(x,y,z)$</td><td>$\Delta u =$
$= f(x_0+\Delta x, y_0+\Delta y, z_0+\Delta z)-$
$-f(x_0,y_0,z_0)$</td></tr>
<tr><td rowspan="2">4</td><td>Функція $z=f(x,y)$ називається неперервною у точці (x_0,y_0), якщо вона визначена у деякому околі цієї точки (дод. В) та якщо нескінченно малим приростам x і y відповідає нескінченно малий приріст z</td><td>Отже, $\lim\limits_{\substack{\Delta x\to 0\\ \Delta y\to 0}} \Delta z = 0$</td></tr>
<tr><td colspan="2">Зауваження 2. При цьому точка $P(x,y)$ прямує до точки $P_0(x_0,y_0)$ довільним чином, залишаючись в області визначення функції.
Зауваження 3. Якщо означити $x_0+\Delta x$ через x, $y_0+\Delta y$ через y, то умова неперервності матиме такий вигляд:
$\lim\limits_{\substack{x\to x_0\\ y\to y_0}}\left[f(x,y)-f(x_0,y_0)\right]=0$ або $\lim\limits_{\substack{x\to x_0\\ y\to y_0}} f(x,y)=f(x_0,y_0)$,
а це означає, що функція неперервна у точці (x_0,y_0), якщо її границя дорівнює значенню функції в</td></tr>
</table>

	граничній точці. *Зауваження 4.* Якщо в деякій точці $P(x_0, y_0)$ не виконується умова неперервності, то ця точка називається точкою розриву функції $z = f(x, y)$. *Зауваження 5.* Умова неперервності функ-ції $z = f(x, y)$ може порушуватися як в окремій точці, так і в точках, що утворюють одну або декілька ліній (лінії розриву)

ПРИКЛАД 2. Довести неперервність функції $z = x^2 + y^2$.

Розв'язання. Зрозуміло, що задана функція визначена для всіх значень x та y, тобто в будь-якій точці площини Oxy. Повний приріст функції визначається за формулою

$$\Delta z = (x + \Delta x)^2 + (y + \Delta y)^2 - x^2 - y^2,$$

$$\Delta z = \Delta x^2 + \Delta y^2 + 2x \cdot \Delta x + 2y \cdot \Delta y.$$

Знайдемо границю при $\Delta x \to 0$ та $\Delta y \to 0$, отримаємо:

$$\lim_{\substack{\Delta x \to 0 \\ \Delta y \to 0}} \Delta z = \lim_{\substack{\Delta x \to 0 \\ \Delta y \to 0}} (\Delta x^2 + \Delta y^2 + 2x \cdot \Delta x + 2y \cdot \Delta y) = 0.$$

Отже, задана функція є неперервною у точці $P(x, y)$

ПРИКЛАД 3. Знайти точки розриву функції $z = \dfrac{6}{x^2 - y^2 - 2}$.

Розв'язання. Областю визначення функції є всі точки координатної площини Oxy, крім точок, що належать рівнобічній гіперболі, рівняння якої $\dfrac{x^2}{2} - \dfrac{y^2}{2} = 1$, оскільки $x^2 - y^2 - 2 \neq 0$ (знаменник дробу не може дорівнювати 0). Таким чином, точки розриву заданої функції розміщуються безпосередньо на цій гіперболі, а також утворюють лінію розриву (див. зауваження 5) функції, а її рівняння – $\dfrac{x^2}{2} - \dfrac{y^2}{2} = 1$

1.3 Частинні похідні та повний диференціал функції декількох змінних

<table>
<tr><th>Ч.ч.</th><th>Словесне формулювання</th><th>Аналітичний запис, графічне зображення</th></tr>
<tr><td rowspan="3">1</td><td rowspan="2">Частинною похідною функції двох змінних за однією зі змінних називають границю відношення частинного приросту функції до приросту цієї змінної, коли остання прямує до нуля:
частинна похідна за змінною x,
частинна похідна за змінною y</td><td>Згідно з визначенням,
$$z'_x = \lim_{\Delta x \to 0} \frac{f(x+\Delta x, y) - f(x, y)}{\Delta x}$$
$$z'_y = \lim_{\Delta y \to 0} \frac{f(x, y+\Delta y) - f(x, y)}{\Delta y}$$</td></tr>
<tr><td>Позначають так:
$$z'_x = \frac{\partial z}{\partial x} = f'_x(x, y)$$
$$z'_y = \frac{\partial z}{\partial y} = f'_y(x, y)$$</td></tr>
<tr><td colspan="2">Зауваження 1. Під час знаходження частинних похідних необхідно використовувати правила диференціювання функції однієї змінної, вважаючи другу змінну постійною.
Зауваження 2. Потрібно звернути увагу на те, що змінна зали-шається постійною тільки під час диференціювання, після знаходження похідної змінні величини x та y можуть набувати будь-яких значень. Отже, частинна похідна є функцією двох змінних.
Зауваження 3. Абсолютна величина частинної похідної $z'_x = f'_x(x, y)$ або $z'_y = f'_y(x, y)$ позначає величину швидкості, із якою змінюється функція $z = f(x, y)$, якщо змінюється тільки x або тільки y, знак частинної похідної f'_x або f'_y вказує на різновид цих змін (зростання, спадання)</td></tr>
</table>

ПРИКЛАД 1. Знайти частинні похідні таких функцій:

а) $z = x^2 + y^2 - 3x\sqrt{y}$; б) $z = \dfrac{4x - y}{x^2 y^3 - 2}$; в) $z = x^2 \cdot \sin(xy)$.

Розв'язання. 1. Застосуємо правило диференціювання суми [13], отримаємо:

$$z'_x = \left(x^2\right)'_x + \left(y^2\right)'_x - \left(3x\sqrt{y}\right)'_x = 2x + 0 - 3\sqrt{y} = 2x - 3\sqrt{y},$$

нагадаємо, що $C' = 0$, $(Cu)' = C(u)'$. Тому $\left(y^2\right)'_x = 0$, а $\left(3x\sqrt{y}\right)'_x = 3\sqrt{y}$, бо $3\sqrt{y} = \mathrm{const} = C$, $x' = 1$.

$$z'_y = \left(x^2\right)'_y + \left(y^2\right)'_y - \left(3x\sqrt{y}\right)'_y = 0 + 2y - 3x\left(\sqrt{y}\right)' = 2y - \frac{3x}{2\sqrt{y}}.$$

2. Застосуємо правило диференціювання частки [13], отримаємо:

– частинна похідна за змінною x, при цьому змінна y вважається постійною ($C' = 0$):

$$z'_x = \frac{(4x - y)'_x \cdot \left(x^2 y^3 - 2\right) - \left(x^2 y^3 - 2\right)'_x \cdot (4x - y)}{\left(x^2 y^3 - 2\right)^2} =$$

$$= \frac{4 \cdot \left(x^2 y^3 - 2\right) - 2xy^3 \cdot (4x - y)}{\left(x^2 y^3 - 2\right)^2} = -\frac{8 - 2xy^4 + 4x^2 y^3}{\left(x^2 y^3 - 2\right)^2},$$

– частинна похідна за змінною y, при цьому змінна x вважається постійною ($C' = 0$):

$$z'_y = \frac{(4x - y)'_y \cdot \left(x^2 y^3 - 2\right) - \left(x^2 y^3 - 2\right)'_y \cdot (4x - y)}{\left(x^2 y^3 - 2\right)^2} =$$

<table>
<tr><td colspan="3">

$$= \frac{-1\cdot\left(x^2y^3-2\right)-3x^2y^2\cdot(4x-y)}{\left(x^2y^3-2\right)^2} = \frac{2-12x^3y^2+2x^2y^3}{\left(x^2y^3-2\right)^2},$$

3. Щоб знайти частинну похідну за змінною x, застосуємо правило диференціювання добутку [13]:

$$z'_x = \left(x^2\right)'_x\cdot\sin(xy) + x^2\cdot\left(\sin(xy)\right)'_x = 2x\sin(xy) + x^2y\cos(xy).$$

Визначаючи частинну похідну за змінною y, винесемо постійну x^2 за знак похідної:

$$z'_y = x^2\cdot\left(\sin(xy)\right)'_y = x^2\cdot\cos(xy)\cdot\left(xy\right)'_y = x^3\cos(xy)$$

</td></tr>
<tr><td>2</td><td>

Частинна похідна $f'_x(x_0, y_0)$ чисельно дорівнює тангенсу кута нахилу α дотичної до лінії перерізу l поверхні $z = f(x, y)$ з площиною $y = y_0$ у відповідній точці $P_0(x_0, y_0, z_0)$, де $z_0 = f(x_0, y_0)$, тобто $f'_y(x_0, y_0) = tg\alpha$ *(геометричний зміст частинної похідної)* (рис. 4).

Аналогічно: частинна похідна $f'_y(x_0, y_0)$ є кутовим коефіцієнтом відносно осі Oy, дотичної у точці $P_0(x_0, y_0, z_0)$ до перетину поверхні $z = f(x, y)$ з площиною $x = x_0$, тобто $f'_y(x_0, y_0) = tg\beta$

</td><td>

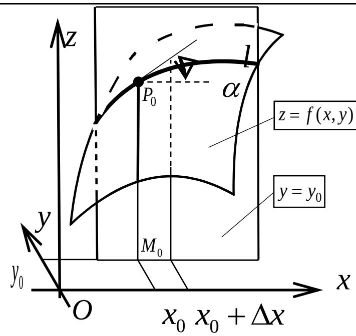

Рисунок 4

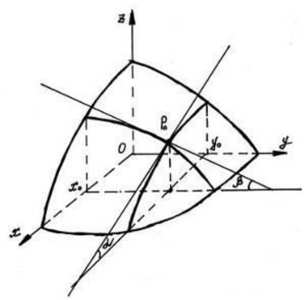

Рисунок 5

</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td></td><td>Як зрозуміло з рисунка 5, $f'_y(x_0, y_0) > 0$, $f'_x(x_0, y_0) > 0$</td><td></td></tr>
<tr><td>3</td><td>Повним диференціалом функції $z = f(x, y)$ називається головна частина приросту Δz, лінійна відносно приростів аргументів Δx та Δy</td><td>$dz = adx + bdy$,
$\Delta x = dx$, $\Delta y = dy$,
$a, b = \mathrm{const}$;
згідно з теоремою (дод. Г)
$dz = f'_x(x, y)dx + f'_y(x, y)dy$</td></tr>
<tr><td colspan="3">ПРИКЛАД 2. Знайти повний диференціал функції $z = x^y$.
Розв’язання. Знайдемо частинну похідну заданої функції $z'_x = \left(x^y\right)'_x$, постійною у цьому випадку виступає y, тому знаходити похідну будемо за формулою диференціювання степеневої функції, отримаємо: $z'_x = yx^{y-1}$. Для знаходження частинної похідної за змінною y, де в якості постійної є x, задана функція виступає як показникова, тому $z'_y = x^y \ln x$.
Запишемо повний диференціал: $dz = yx^{y-1}dx + x^y \ln x dy$</td></tr>
<tr><td colspan="3">Зауваження 4. При достатньо малих приростах аргументів Δx і Δy повний приріст Δz функції $z = f(x, y)$ можна наближено замінити повним диференціалом $\Delta z \approx dz$. Звідси маємо формулу для наближеного обчислення значення функції: $f(x + \Delta x, y + \Delta y) \approx f(x, y) + f'_x(x, y)\Delta x + f'_y(x, y)\Delta y$</td></tr>
<tr><td colspan="3">ПРИКЛАД 3. Знайти наближене значення $1{,}98 \cdot \cos 1$.
Розв’язання. Розглянемо функцію $z = f(x, y) = x \cos y$. Виберемо найближчі значення для аргументів функції. Нехай $x_0 = 2$; $y_0 = \pi / 3$. Тоді
$$\Delta x = 1{,}98 - 2 = -0{,}02;\ \Delta y = 1 - \pi / 3 \approx -0{,}047.$$
Дістанемо:
$$1{,}98 \cos 1 = z(2 + \Delta x,\ \pi/3 + \Delta y) \approx z(2,\ \pi/3) +$$</td></tr>
</table>

$$+\frac{\partial z(2,\ \pi/3)}{\partial x}\,\Delta x+\frac{\partial z(2,\ \pi/3)}{\partial y}\,\Delta y\,;$$ $$z(2,\ \pi/3)=2\cos\frac{\pi}{3}=2\cdot\frac{1}{2}=1;$$ $$\frac{\partial z}{\partial x}=\cos y\,;\quad \frac{\partial z(2,\ \pi/3)}{\partial x}=\cos\frac{\pi}{3}=\frac{1}{2}\,;\quad \frac{\partial z}{\partial y}=-x\sin y\,;$$ $$\frac{\partial z(2,\ \pi/3)}{\partial y}=-2\sin\frac{\pi}{3}=-\sqrt{3}\approx-1,73;$$ $$1,98\cdot\cos 1\approx 1+(1/2)\cdot(-0,02)+(-1,73)\cdot(-0,047)\approx$$ $$\approx 1-0,01+0,081\approx 1,07$$		
4	Повний диференціал функції $z=f(x,y)$, коли $x=x_0$, $y=y_0$, зображується приростом аплікати точки дотичної площини, проведеної до поверхні $z=f(x,y)$ у точці $M_0(x_0,y_0,z_0)$ – точці її дотику *(геометричний зміст повного диференціалу)* (рис. 6)	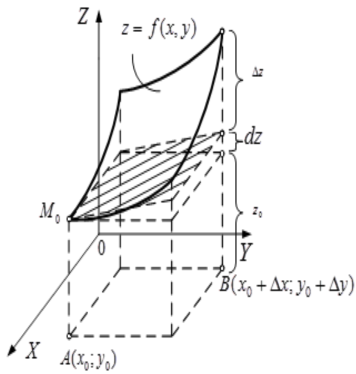 Рисунок 6
	Зауваження 5. Якщо повний приріст функції Δz представляє геометричний приріст аплікати поверхні $z=f(x,y)$, тоді диференціал функції dz є приростом аплікати дотичної площини до поверхні $z=f(x,y)$ у даній точці, коли змінні x та y отримують прирости Δx і Δy. *Зауваження* 6. Функція, що має повний диференціал, називається *диференційованою*. *Зауваження 7*. З геометричної точки зору наближеній	

<table>
<tr><td></td><td colspan="2">формулі обчислення повного приросту функції через її повний диференціал
$$f(x+\Delta x, y+\Delta y)-f(x,y)\approx dz$$
відповідає заміна поверхні дотичною площиною в достатньо малому околі точки дотику</td></tr>
<tr><td>5</td><td>Повний диференціал функції трьох змінних $u=f(x,y,z)$</td><td>$du=\frac{\partial u}{\partial x}dx+\frac{\partial u}{\partial y}dy+\frac{\partial u}{\partial z}dz$</td></tr>
<tr><td colspan="3">ПРИКЛАД 4. Визначити, як зміниться об'єм прямокутного паралелепіпеда, що має розміри $a=8$ м, $b=6$ м, $c=3$ м, якщо його довжина та ширина збільшаться на 10 см та 5 см відповідно, висота зменшиться на 15 см.
Розв'язання. Як відомо, об'єм паралелепіпеда знаходиться за формулою $V=xyz$, де x, y, z – його виміри. Приріст об'єму можна приблизно обчислити за формулою
$$\Delta V=dV\text{, де } dV=\frac{\partial V}{\partial x}dx+\frac{\partial V}{\partial y}dy+\frac{\partial V}{\partial z}dz\,.$$
Знайдемо частинні похідні $\frac{\partial V}{\partial x}$, $\frac{\partial V}{\partial y}$, $\frac{\partial V}{\partial z}$:
$$\frac{\partial V}{\partial x}=\left(xyz\right)'_x=yz\,,\ \frac{\partial V}{\partial y}=\left(xyz\right)'_y=xz\,,\ \frac{\partial V}{\partial z}=\left(xyz\right)'_z=xy\,,$$
отримаємо формулу для обчислення зміни об'єму паралелепіпеда:
$$dV=yzdx+xzdy+xydz\,.$$
Згідно умови задачі $x=8$, $y=6$, $z=3$, збільшиться його довжина та ширина на $dx=0{,}1$, $dy=0{,}05$, а також зменшиться висота на $dz=-0{,}15$ (зверніть увагу на переведення одиниць виміру: сантиметри в метри), тож
$$dV=6\cdot 3\cdot 0{,}1+8\cdot 3\cdot 0{,}05-8\cdot 6\cdot 0{,}15=1{,}8+1{,}2-7{,}2=-4{,}2\,.$$
Таким чином, об'єм зменшиться на $4{,}2$ $м^3$</td></tr>
</table>

1.4 Похідні та диференціали вищих порядків

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
1	*Частинними похідними другого порядку* функції $z = f(x, y)$ називаються частинні похідні від її частинних похідних першого порядку	позначають $f''_{xx} = \frac{\partial^2 z}{\partial x^2} = \frac{\partial}{\partial x}\left(\frac{\partial z}{\partial x}\right)$; $f''_{xy} = \frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} = \frac{\partial}{\partial y}\left(\frac{\partial z}{\partial x}\right)$; $f''_{yy} = \frac{\partial^2 z}{\partial y^2} = \frac{\partial}{\partial y}\left(\frac{\partial z}{\partial y}\right)$; $f''_{yx} = \frac{\partial^2 z}{\partial y \partial x} = \frac{\partial}{\partial x}\left(\frac{\partial z}{\partial y}\right)$
2	*Частинні похідні третього порядку* (і більш вищого порядку) для функції $z = f(x, y)$ визначаються аналогічно	$\frac{\partial^3 z}{\partial x^3} = \frac{\partial}{\partial x}\left(\frac{\partial^2 z}{\partial x^2}\right)$; $\frac{\partial^3 z}{\partial x^2 \partial y} = \frac{\partial}{\partial y}\left(\frac{\partial^2 z}{\partial x^2}\right)$; $\frac{\partial^3 z}{\partial y^3} = \frac{\partial}{\partial y}\left(\frac{\partial^2 z}{\partial y^2}\right)$; $\frac{\partial^3 z}{\partial y^2 \partial x} = \frac{\partial}{\partial x}\left(\frac{\partial^2 z}{\partial y^2}\right)$ і т. п.
3	*Теорема Шварца*. Якщо частинні похідні вищого порядку неперервні, то мішані похідні, які відрізняються лише порядком диференціювання, рівні між собою	для *других похідних* це: $f''_{yx} = f''_{xy}$ для *третіх похідних*: $\frac{\partial^3 z}{\partial y^2 \partial x} = \frac{\partial^3 z}{\partial y \partial x^2} = \frac{\partial^3 z}{\partial x \partial y \partial x}$

4	*Повний диференціал другого порядку*	$$d^2z=\frac{\partial^2 z}{\partial x^2}dx^2+$$ $$+2\frac{\partial^2 z}{\partial x\partial y}dxdy+\frac{\partial^2 z}{\partial y^2}dy^2$$
5	*Повний диференціал третього порядку*	$$d^3z=\frac{\partial^3 z}{\partial x^3}dx^3+3\frac{\partial^3 z}{\partial x^2\partial y}dx^2dy+$$ $$+3\frac{\partial^3 z}{\partial x\partial y^2}dxdy^2+\frac{\partial^3 z}{\partial y^3}dy^3$$
6	*Повний диференціал* n*-го порядку*	$$d^nz=\left(dx\frac{\partial}{\partial x}+dy\frac{\partial}{\partial y}\right)^n z$$

ПРИКЛАД 1. Знайти повний диференціал другого порядку функції $z=\ln(xy-y)$.

Розв'язання. Знайдемо частинні похідні першого порядку:

$$\frac{\partial z}{\partial x}=\left(\ln(xy-y)\right)'_x=\frac{y}{xy-y}=\frac{1}{x-1};$$

$$\frac{\partial z}{\partial y}=\left(\ln(xy-y)\right)'_y=\frac{x-1}{xy-y}=\frac{1}{y}.$$

Тепер продиференціюємо знайдені частинні похідні першого порядку:

$$\frac{\partial^2 z}{\partial x^2}=\frac{\partial}{\partial x}\left(\frac{1}{x-1}\right)=-\frac{1}{(x-1)^2};$$

$$\frac{\partial^2 z}{\partial x\partial y}=\frac{\partial}{\partial y}\left(\frac{1}{x-1}\right)=0;\quad \frac{\partial^2 z}{\partial y\partial x}=\frac{\partial}{\partial x}\left(\frac{1}{y}\right)=0;$$

$$\frac{\partial^2 z}{\partial y^2}=\frac{\partial}{\partial y}\left(\frac{1}{y}\right)=-\frac{1}{y^2}.$$

Запишемо повний диференціал другого порядку:

$$d^2z=-\frac{1}{(x-1)^2}dx^2+2\cdot 0\cdot dxdy-\frac{1}{y^2}dy^2=-\frac{1}{(x-1)^2}dx^2-\frac{1}{y^2}dy^2$$

ПРИКЛАД 2. Довести, що для функції $z=\left(x^2-y^2\right)^2$ виконується умова $f''_{yx}=f''_{xy}$.

Розв'язання. Знайдемо мішані частинні похідні другого порядку:

$$z'_x=\left(\left(x^2-y^2\right)^2\right)'_x=2\left(x^2-y^2\right)\cdot 2x=4x\cdot\left(x^2-y^2\right);$$

$$z''_{xy}=4x\left(x^2-y^2\right)'_y=-8xy;$$

$$z'_y=\left(\left(x^2-y^2\right)^2\right)'_y=-2\left(x^2-y^2\right)\cdot 2y=-4y(x^2-y^2);$$

$$z''_{yx}=-4y(x^2-y^2)'_x=-8xy.$$

Як бачимо, мішані похідні рівні: $z''_{yx}=z''_{xy}$, що й треба було довести

1.5 Диференціювання складеної та неявної функцій

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
1	Якщо $z=F(u,v)$, де $u=\varphi(x,y)$ та $v=\psi(x,y)$, то функцію z називають *складеною функцією*	$z=F(\varphi(x,y),\psi(x,y))$
2	Якщо $u=F(v_1,v_2,...,v_n)$, де $v_1=\varphi_1(x,y,z,...,t)$, $v_2=\varphi_2(x,y,z,...,t)$, …, $v_n=\varphi_n(x,y,z,...,t)$, то функція u називається *складеною функцією незалежних змінних* x, y, z, …, t. Ці	$u=F(\varphi_1(x,y,...,t),$ $\varphi_2(x,y,...,t),...,\varphi_n(x,y,...,t))$

	змінні називають *проміжними аргументами*	
3	*Частинні похідні складеної функції двох змінних* $z = F(u,v)$	$\frac{\partial z}{\partial x} = \frac{\partial F}{\partial u}\cdot\frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial F}{\partial v}\cdot\frac{\partial v}{\partial x}$ $\frac{\partial z}{\partial y} = \frac{\partial F}{\partial u}\cdot\frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial F}{\partial v}\cdot\frac{\partial v}{\partial y}$
4	*Частинні похідні складеної функції декількох змінних* $u = F(v_1, v_2, ..., v_n)$	$\begin{cases} \frac{\partial u}{\partial x} = \frac{\partial u}{\partial v_1}\cdot\frac{\partial v_1}{\partial x} + \frac{\partial u}{\partial v_2}\cdot\frac{\partial v_2}{\partial x} + ... + \frac{\partial u}{\partial v_n}\cdot\frac{\partial v_n}{\partial x} \\ \frac{\partial u}{\partial y} = \frac{\partial u}{\partial v_1}\cdot\frac{\partial v_1}{\partial y} + \frac{\partial u}{\partial v_2}\cdot\frac{\partial v_2}{\partial y} + ... + \frac{\partial u}{\partial v_n}\cdot\frac{\partial v_n}{\partial y} \\ \dots\dots\dots\dots\dots\dots \\ \frac{\partial u}{\partial t} = \frac{\partial u}{\partial v_1}\cdot\frac{\partial v_1}{\partial t} + \frac{\partial u}{\partial v_2}\cdot\frac{\partial v_2}{\partial t} + ... + \frac{\partial u}{\partial v_n}\cdot\frac{\partial v_n}{\partial t} \end{cases}$

ПРИКЛАД 1. Знайти частинні похідні функції $z = e^{2u-v}$, якщо $u = y\cos x$, $v = xy^2$.

Розв'язання. Продиференціюємо кожну з функцій як функцію двох змінних:

$$\frac{\partial z}{\partial u} = \left(e^{2u-v}\right)'_u = 2e^{2u-v} \ ; \ \frac{\partial z}{\partial v} = \left(e^{2u-v}\right)'_v = -e^{2u-v} \ ;$$

$$\frac{\partial u}{\partial x} = \left(y\cos x\right)'_x = -y\sin x \ ; \ \frac{\partial u}{\partial y} = \left(y\cos x\right)'_y = \cos x \ ;$$

$$\frac{\partial v}{\partial x} = \left(xy^2\right)'_x = y^2 \ ; \ \frac{\partial v}{\partial y} = \left(xy^2\right)'_y = 2xy \ .$$

Запишемо частинні похідні згідно формул, отримаємо:

$$\frac{\partial z}{\partial x} = \frac{\partial z}{\partial u}\cdot\frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial z}{\partial v}\cdot\frac{\partial v}{\partial x} = 2e^{2u-v}\left(-y\sin x\right) - y^2\cdot e^{2u-v},$$

$$\frac{\partial z}{\partial y} = \frac{\partial z}{\partial u}\cdot\frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial z}{\partial v}\cdot\frac{\partial v}{\partial y} = 2e^{2u-v}\cos x - 2xy\cdot e^{2u-v}$$

Зауваження 1. Якщо задана функція $z = z(x,u,v)$, де u, v є функціями одного аргументу x, тобто $u = u(x)$, $v = v(x)$, то

<table>
<tr><td colspan="3">функція z є функцією однієї змінної і ставиться питання про знаходження похідної $\frac{dz}{dx}$. Її похідна обчислюється за формулою $\frac{dz}{dx}=\frac{\partial z}{\partial x}\cdot\frac{\partial x}{\partial x}+\frac{\partial z}{\partial u}\cdot\frac{\partial u}{\partial x}+\frac{\partial z}{\partial v}\cdot\frac{\partial v}{\partial x}$, в якій $\frac{\partial x}{\partial x}=1$, а інші частинні похідні за змінною x перетворюються у звичайну похідну функції однієї змінної, тож маємо формулу
$$\frac{dz}{dx}=\frac{\partial z}{\partial x}+\frac{\partial z}{\partial u}\cdot\frac{du}{dx}+\frac{\partial z}{\partial v}\cdot\frac{dv}{dx}$$</td></tr>
<tr><td rowspan="2">5</td><td>Функція n незалежних змінних $x, y, z, ..., t$ називається неявною, якщо вона задана рівнянням</td><td>$F(x, y, z, ..., t, u)=0$</td></tr>
<tr><td colspan="2">Зауваження 2. Якщо функція $F(x, y, z, ..., t, u)=0$ та її частинні похідні $F'_x, F'_y, F'_z, \ldots, F'_t, F'_u$ визначені та неперервні у деякій точці $M_0\left(x_0, y_0, z_0, ..., t_0, u_0\right)$ та її околі, і якщо $F(M_0)=0$, але $F'_u(M_0)\neq 0$, то рівняння поблизу точки M_0, а також у самій точці визначає u як неперервну та диференційовану функцію від $x, y, z, ..., t$</td></tr>
<tr><td>6</td><td>Неявна функція двох змінних</td><td>$F(x, y, z)=0$</td></tr>
<tr><td>7</td><td>Частинні похідні неявної функції двох змінних</td><td>$\frac{\partial z}{\partial x}=-\frac{F'_x}{F'_z}$; $\frac{\partial z}{\partial y}=-\frac{F'_y}{F'_z}$</td></tr>
<tr><td colspan="3">ПРИКЛАД 2. Знайти частинні похідні неявної функції
$$xy^3-z^2e^{xy}=0.$$
Розв'язання. У даному випадку $F(x, y, z)=xy^3-z^2e^{xy}$. Знайдемо спочатку частинні похідні від $F(x, y, z)$:
$$F'_x=\left(xy^3-z^2e^{xy}\right)'_x=y^3-z^2ye^{xy};$$</td></tr>
</table>

$$F'_y=\left(xy^3-z^2e^{xy}\right)'_y=3xy^2-z^2xe^{xy};\quad F'_z=\left(xy^3-z^2e^{xy}\right)'_z=-2ze^{xy}.$$

За формулами отримаємо частинні похідні $\dfrac{\partial z}{\partial x}$ та $\dfrac{\partial z}{\partial y}$:

$$\frac{\partial z}{\partial x}=-\frac{y^3-z^2ye^{xy}}{-2ze^{xy}}=\frac{y^3-z^2ye^{xy}}{2ze^{xy}};$$

$$\frac{\partial z}{\partial y}=-\frac{3xy^2-z^2xe^{xy}}{-2ze^{xy}}=\frac{3xy^2-z^2xe^{xy}}{2ze^{xy}}$$

ПРИКЛАД 3. Знайти частинні похідні неявної функції

$$arctg\,\frac{x-y}{z}=5.$$

Розв'язання. У даному випадку $F(x,y,z)=arctg\,\dfrac{x-y}{z}-5$.

Знайдемо спочатку частинні похідні $F(x,y,z)$:

$$F'_x=\left(arctg\,\frac{x-y}{z}-5\right)'_x=\frac{1}{1+\left(\dfrac{x-y}{z}\right)^2}\cdot\left(\frac{x-y}{z}\right)'_x=$$

$$=\frac{z^2}{z^2+\left(x-y\right)^2}\cdot\frac{1}{z}=\frac{z}{z^2+\left(x-y\right)^2};$$

$$F'_y=\left(arctg\,\frac{x-y}{z}-5\right)'_y=-\frac{z}{z^2+\left(x-y\right)^2};$$

$$F'_z=\left(arctg\,\frac{x-y}{z}-5\right)'_z=\frac{1}{1+\left(\dfrac{x-y}{z}\right)^2}\cdot\left(\frac{x-y}{z}\right)'_z=$$

$$=-\frac{z^2}{z^2+\left(x-y\right)^2}\cdot\frac{1}{z^2}=-\frac{1}{z^2+\left(x-y\right)^2}$$

Запишемо частинні похідні $\frac{\partial z}{\partial x}$ та $\frac{\partial z}{\partial y}$: $$\frac{\partial z}{\partial x}=-\frac{z}{z^2+(x-y)^2}\Bigg/\left(-\frac{1}{z^2+(x-y)^2}\right)=z;$$ $$\frac{\partial z}{\partial y}=\frac{z}{z^2+(x-y)^2}\Bigg/\left(-\frac{1}{z^2+(x-y)^2}\right)=-z$$

1.6 Застосування частинних похідних

1.6.1 Рівняння дотичної площини та нормалі до поверхні

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
1	Якщо рівняння поверхні у просторі задано *явно*, тобто $z=f(x,y)$, то *рівняння дотичної площини до поверхні* у точці $M_0(x_0,y_0,z_0)$ буде мати такий вигляд	$z-z_0=\frac{\partial f}{\partial x}\Big\vert_{M_0}(x-x_0)+$ $+\frac{\partial f}{\partial y}\Big\vert_{M_0}(y-y_0)$
2	Якщо рівняння поверхні у просторі задано *неявно*, тобто $F(x,y,z)=0$, то *рівняння дотичної площини до поверхні* у точці $M_0(x_0,y_0,z_0)$ матиме вигляд	$\frac{\partial F}{\partial x}\Big\vert_{M_0}(x-x_0)+\frac{\partial F}{\partial y}\Big\vert_{M_0}(y-y_0)+$ $+\frac{\partial F}{\partial z}\Big\vert_{M_0}(z-z_0)=0$

ПРИКЛАД 1. Скласти рівняння дотичної площини до поверхні $2x^2z+3y^2x-4z=0$ у точці $M_0\left(1,-1,1\right)$.

Розв'язання. Задана поверхня представлена неявно. Знайдемо спочатку частинні похідні функції $F(x,y,z)=0$:

$$F'_x=\left(2x^2z+3y^2x-4z\right)'_x=4xz+3y^2;$$

$$F'_y=\left(2x^2z+3y^2x-4z\right)'_y=6yx;$$

$$F'_z=\left(2x^2z+3y^2x-4z\right)'_z=2x^2-4.$$

Обчислимо значення частинних похідних у заданій точці $M_0\left(1,-1,1\right)$, тобто коли $x_0=1$, $y_0=-1$, $z_0=1$:

$$F'_x\left(M_0\right)=4\cdot1\cdot1+3\left(-1\right)^2=7; \quad F'_y\left(M_0\right)=6\cdot\left(-1\right)\cdot1=-6;$$

$$F'_z\left(M_0\right)=2\cdot1^2-4=-2.$$

Запишемо рівняння дотичної площини:

$$7(x-1)-6(y+1)-2(z-1)=0,$$

відкриємо дужки та приведемо подібні й матимемо остаточну відповідь:

$$7x-7-6y-6-2z+2=0,$$

$$7x-6y-2z-11=0$$

3	Пряма, перпендикулярна до дотичної площини β у точці дотику $M_0\left(x_0,y_0,z_0\right)$, називається *нормаллю* (на рисунку це пряма n) до поверхні Ω у зазначеній точці (рис. 7)	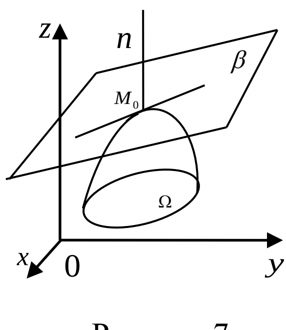 Рисунок 7

4	Якщо рівняння поверхні у просторі задано *явно*, тобто $z = f(x,y)$, то *рівняння нормалі* має вигляд	$$\frac{x-x_0}{\left.\frac{\partial f}{\partial x}\right\|_{M_0}} = \frac{y-y_0}{\left.\frac{\partial f}{\partial y}\right\|_{M_0}} = \frac{z-z_0}{-1}$$
5	Якщо рівняння поверхні у просторі задано *неявно*, тобто $F(x,y,z)=0$, то *рівняння нормалі* має вигляд	$$\frac{x-x_0}{\left.\frac{\partial F}{\partial x}\right\|_{M_0}} = \frac{y-y_0}{\left.\frac{\partial F}{\partial y}\right\|_{M_0}} = \frac{z-z_0}{\left.\frac{\partial F}{\partial z}\right\|_{M_0}}$$

ПРИКЛАД 2. Записати рівняння нормалі у точці $M_0\left(1,2,5\right)$ до поверхні $z=4x^2-9y^2$.

Розв'язання. У даному випадку рівняння поверхні задано явно, тобто задане рівняння розв'язане відносно z. Скористаємось формулами, де $f(x,y)=4x^2-9y^2$. Знайдемо частинні похідні $\frac{\partial f}{\partial x}$ та $\frac{\partial f}{\partial y}$:

$$\frac{\partial f}{\partial x}=\left(4x^2-9y^2\right)'_x=8x;\ \frac{\partial f}{\partial y}=\left(4x^2-9y^2\right)'_y=-18y.$$

Обчислимо $\left.\frac{\partial z}{\partial x}\right|_{M_0}=8\cdot 1=8;\ \left.\frac{\partial z}{\partial y}\right|_{M_0}=-18\cdot 2=-36.$

Запишемо рівняння нормалі:

$$\frac{x-1}{8}=\frac{y-2}{36}=\frac{z-5}{-1}$$

Зауваження. Координати напрямного вектору нормалі $\vec{s}=\{k,l,m\}$ [12] до поверхні $F(x,y,z)=0$ у точці $M_0\left(x_0,y_0,z_0\right)$ пропорційні значенням відповідних частинних похідних цієї функції, обчислених у цій точці:

$$k = \lambda \left.\frac{\partial F}{\partial x}\right|_{M_0};\ l = \lambda \left.\frac{\partial F}{\partial y}\right|_{M_0};\ m = \lambda \left.\frac{\partial F}{\partial z}\right|_{M_0}$$

1.6.2 Дослідження функції двох змінних на екстремум

<table>
<tr><th>Ч.ч.</th><th>Словесне формулювання</th><th>Аналітичний запис, графічне зображення</th></tr>
<tr><td>1</td><td>Максимумом (рис. 8) (мінімумом) (рис. 9) функції $z = f(x, y)$ називається таке її значення $f(x_0, y_0)$, яке більше (менше) усіх інших значень, що приймає функція у точках, достатньо близьких до точки $M_0(x_0, y_0)$, та відрізняється від неї. При цьому значення $f(x_0, y_0)$ називається екстремальним значенням функції (відповідно максимальним або мінімальним)</td><td>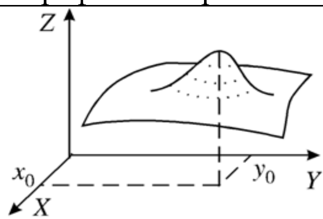

Рисунок 8
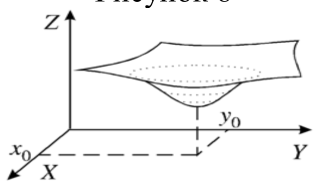

Рисунок 9</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">Зауваження 1. Говорять, що функція $f(x, y)$ має у точці $M_0(x_0, y_0)$ екстремум (або досягає у точці M_0 екстремуму).
Зауваження 2. За визначенням точка екстремуму є внутрішньою точкою області визначення функції, оскільки функція визначена в деякій (хоча б малій) області, що містить цю точку.
Зауваження 3. Розглянутий екстремум є строгим внутрішнім локальним екстремумом. Його не треба плутати з глобальним екстремумом у деякій заданій</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td></td><td colspan="2">області D (найбільшим $M = \max\limits_{(x,y)\in D} f(x,y)$ та найменшим $m = \min\limits_{(x,y)\in D} f(x,y)$ значенням функції в області D)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">2</td><td>Теорема (необхідні умови гладкого екстремуму). Якщо диференційована функція $z = f(x,y)$ має екстремум у точці $M_0(x_0, y_0)$, то всі частинні похідні першого порядку в цій точці дорівнюють нулю (дод. Д)</td><td>$$\begin{cases} \left.\dfrac{\partial z}{\partial x}\right|_{M_0} = 0; \\ \left.\dfrac{\partial z}{\partial y}\right|_{M_0} = 0 \end{cases}$$</td></tr>
<tr><td colspan="2">Зауваження 4. Точка $M_0(x_0, y_0)$, координати якої пере-творюють в нуль обидві частинні похідні функції $z = f(x,y)$, називається стаціонарною точкою цієї функції
Зауваження 5. Необхідна умова досягнення диференційованої функції $z = f(x,y)$ екстремуму у точці $M_0(x_0, y_0)$ геометрично виражається в тому, що дотична площина до поверхні – графіку функції у відповідній їй точці – паралельна площині незалежних змінних</td></tr>
<tr><td>3</td><td>Теорема (достатні умови гладкого екстремуму).
1) Якщо визначник Δ – додатний, то M_0 – точка екстремуму, причому
а) M_0 – точка мінімуму, якщо $A > 0$; б) M_0 – точка максимуму, якщо $A < 0$.
2) Якщо визначник Δ – від'ємний, то у точці M_0</td><td>$$\Delta = \begin{vmatrix} A & B \\ B & C \end{vmatrix} = AC - B^2,$$
де $A = \left.\dfrac{\partial^2 z}{\partial x^2}\right|_{M_0}$,
$B = \left.\dfrac{\partial^2 z}{\partial x\,\partial y}\right|_{M_0}$, $C = \left.\dfrac{\partial^2 z}{\partial y^2}\right|_{M_0}$</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td></td><td>екстремум відсутній (M_0 – сідлова точка функції $z=f(x,y)$) (Додаток Ж).
3) Якщо визначник Δ дорівнює нулю, то у точці M_0 екстремум може бути, а може і не бути</td><td></td></tr>
<tr><td>4</td><td colspan="2">Алгоритм дослідження функції двох змінних на екстремум:
1) знаходимо частинні похідні першого порядку;
2) визначаємо стаціонарні точки, розв'язуючи систему (необхідна умова екстремуму): $\begin{cases} \partial z/\partial x\,\big|_{M_0}=0; \\ \partial z/\partial y\,\big|_{M_0}=0; \end{cases}$
3) знаходимо частинні похідні другого порядку;
4) обчислюємо значення частинних похідних другого порядку в знайдених стаціонарних точках;
5) знаходимо визначник (достатня умова екстремуму): $\Delta = AC-B^2$;
6) визначаємо наявність чи відсутність екстремуму та обчислюємо екстремальне значення функції</td></tr>
<tr><td colspan="3">ПРИКЛАД 1. Знайти екстремум функції $z=x^3+y^3+9xy$.
Розв'язання. Знаходимо частинні похідні першого порядку:
$$\frac{\partial z}{\partial x}=3x^2+9y,\ \frac{\partial z}{\partial y}=3y^2+9x.$$
Для визначення стаціонарних точок скористаємось необхідною умовою екстремуму функції двох змінних, прирівняємо знайдені частинні похідні до нуля та розв'яжемо систему з цих двох рівнянь: $\begin{cases} 3x^2+9y=0; \\ 3y^2+9x=0; \end{cases}$ $\begin{cases} x^2+3y=0; \\ y^2+3x=0. \end{cases}$</td></tr>
</table>

Виразимо y з першого рівняння $y=-\frac{1}{3}x^2$ та підставимо його у друге рівняння системи, отримаємо:

$$\left(-\frac{1}{3}x^2\right)^2+3x=0, \quad x^4+27x=0, \quad x\left(x^3+27\right)=0, \quad x_1=0,$$

$$x^3+27=0, \quad (x+3)(x^2-3x+9)=0, \quad x+3=0, \quad x_2=-3,$$

рівняння $x^2-3x+9=0$ має лише комплексні корені, тож ми їх не розглядатимемо. Визначимо значення ординати $y_1=0$, $y_2=-3$. Тож маємо дві стаціонарні точки $M_1\left(0,0\right)$ та $M_2\left(-3,-3\right)$, в яких можливо є екстремум, маємо це перевірити за допомогою достатньої умови екстремуму. Для цього знайдемо частинні похідні другого порядку:

$$\frac{\partial^2 z}{\partial x^2}=6x, \ \frac{\partial^2 z}{\partial x\partial y}=9, \ \frac{\partial^2 z}{\partial y^2}=6y.$$

Обчислимо значення цих частинних похідних у кожній з найдених стаціонарних точок та обчислимо визначник:

1) точка $M_1\left(0,0\right)$:

$$A_1=\left.\frac{\partial^2 z}{\partial x^2}\right|_{M_1}=0, \ B_1=\left.\frac{\partial^2 z}{\partial x\partial y}\right|_{M_1}=9, \ C_1=\left.\frac{\partial^2 z}{\partial y^2}\right|_{M_1}=0;$$

$$\Delta_1=A_1C_1-B_1^2=0\cdot 0-9^2=-81<0;$$

2) точка $M_2\left(-3,-3\right)$:

$$A_2=\left.\frac{\partial^2 z}{\partial x^2}\right|_{M_2}=-18, \ B_2=\left.\frac{\partial^2 z}{\partial x\partial y}\right|_{M_2}=9, \ C_2=\left.\frac{\partial^2 z}{\partial y^2}\right|_{M_2}=-18;$$

$$\Delta_2=A_2C_2-B_2^2=18\cdot 18-9^2=243>0.$$

Згідно достатньої умови екстремуму, в точці $M_1\left(0,0\right)$ немає екстремуму, а в точці $M_2\left(-3,-3\right)$ функція має максимум, оскільки $\Delta_2 > 0$, $A_2 < 0$, при цьому

$$z_{\max} = f(-3,-3) = (-3)^3 + (-3)^3 + 9\cdot(-3)\cdot(-3) = 27$$

ПРИКЛАД 2. Знайти екстремум функції $z = x^2 - y^2$.

Розв'язання. Знаходимо частинні похідні першого порядку: $\frac{\partial z}{\partial x} = 2x$, $\frac{\partial z}{\partial y} = -2y$, та прирівнюємо їх до нуля. Як бачимо, стаціонарною точкою буде лише одна точка $O(0,0)$. Знайдемо частинні похідні другого порядку та обчислимо їх значення у стаціонарній точці:

$$A = \frac{\partial^2 z}{\partial x^2} = 2,\ B = \frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} = 0,\ C = \frac{\partial^2 z}{\partial y^2} = -2,\ \Delta = -2\cdot 2 - 0 < 0,$$

тобто стаціонарна точка $O(0,0)$ не є точкою екстремуму, і функція $z = x^2 - y^2$ екстремуму не має

1.6.3 Умовний екстремум функції двох змінних. Метод Лагранжа

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
1	*Умовним екстремумом функції* $z = f(x,y)$ в точці $M_0(x_0, y_o)$ (рис. 10) називається екстремум цієї функції, досягнутий за умови, що змінні x і y в околі даної точки задовольняють рівняння зв'язку $\varphi(x,y) = 0$	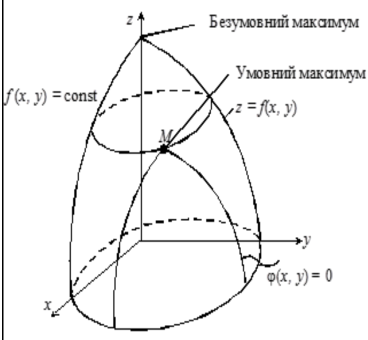 Рисунок 10

<table>
<tr><td>2</td><td>Функція Лагранжа</td><td>$F(x,y)=f(x,y)+\lambda\varphi(x,y)$, де параметр λ називають множником Лагранжа</td></tr>
<tr><td rowspan="2">3</td><td>Необхідні умови екстремуму задаються системою рівнянь, з якої визначаються стаціонарні точки:</td><td>$$\begin{cases} \dfrac{\partial F}{\partial x}=0; \\ \dfrac{\partial F}{\partial y}=0; \\ \varphi(x,y)=0 \end{cases}$$</td></tr>
<tr><td colspan="2">Зауваження 1. Назва «умовний» екстремум пов'язана з тим, що на змінні накладено додаткову умову $\varphi(x,y)=0$. Якщо з рівняння зв'язку можна виразити одну змінну через іншу, то завдання визначення умовного екстремуму зводиться до задачі знаходження звичайного екстремуму функції однієї змінної.
Зауваження 2. У точці умовного екстремуму градієнти функцій $f(x,y)$ й $\varphi(x,y)$ – колінеарні вектори.
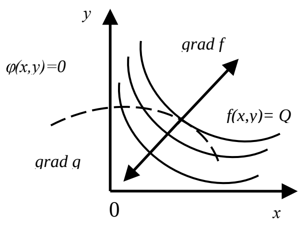

Рисунок 11
На рисунку 11 представлено геометричний зміст методу множників Лагранжа: суцільними лініями зображено лінії рівня $f(x,y)=Q$ функції $f(x,y)$, а штрихованою лінією функція $\varphi(x,y)=0$</td></tr>
<tr><td>4</td><td>Достатньою умовою, з якої можна з'ясувати характер екстремуму, є знак d^2F.
Якщо $d^2F>0$ в стаціонарній точці, то функція</td><td>$$d^2F=F''_{xx}dx^2+2F''_{xy}dxdy+$$ $$+F''_{yy}dy^2$$</td></tr>
</table>

	$z=f\left(x,y\right)$ має в даній точці *умовний мінімум*, якщо ж $d^2F<0$, то *умовний максимум*	
5	*Гессіан* функції Лагранжа:	$\begin{vmatrix} F''_{xx} & F''_{xy} \\ F''_{xy} & F''_{yy} \end{vmatrix}$
6	Якщо $H>0$, то $d^2F<0$, що вказує на умовний максимум. Аналогічно, якщо $H<0$ маємо $d^2F>0$, тобто маємо умовний мінімум функції	$H=\begin{vmatrix} 0 & \varphi'_x & \varphi'_y \\ \varphi'_x & F''_{xx} & F''_{xy} \\ \varphi'_y & F''_{xy} & F''_{yy} \end{vmatrix}$
7	*Алгоритм дослідження функції двох змінних на умовний екстремум:* 1) Скласти функцію Лагранжа: $F\left(x,y\right)=f\left(x,y\right)+\lambda\varphi\left(x,y\right).$ 2) Розв’язати систему $\begin{cases} \dfrac{\partial F}{\partial x}=0; \\ \dfrac{\partial F}{\partial y}=0; \\ \varphi\left(x,y\right)=0. \end{cases}$ 3) Визначити характер екстремуму в кожній із знайдених у попередньому пункті стаціонарних точок. Для цього застосувати будь-який з зазначених раніше способів: а) скласти визначник H і з'ясувати його знак; б) з урахуванням рівняння зв'язку обчислити знак	

ПРИКЛАД. Знайти екстремуми функції $z = xy$ за умови, що $x^2 + y^2 = 4$.

Розв'язання. Складемо функцію Лагранжа:

$$F(x, y) = xy + \lambda\left(x^2 + y^2 - 4\right).$$

Продиференціюємо її: $\dfrac{\partial F}{\partial x} = y + 2x\lambda$, $\dfrac{\partial F}{\partial y} = x + 2y\lambda$.

Складемо та розв'яжемо систему

$$\begin{cases} y + 2x\lambda = 0; \\ x + 2y\lambda = 0; \\ x^2 + y^2 - 4 = 0; \end{cases} \quad \begin{cases} y = -2x\lambda; \\ x + 2\left(-2x\lambda\right)\lambda = 0; \\ x^2 + \left(-2x\lambda\right)^2 - 4 = 0. \end{cases}$$

Розглядаючи друге рівняння $x - 4x\lambda^2 = 0$, $x\left(1 - 4\lambda^2\right) = 0$, маємо розв'язок: $x = 0$ або $1 - 4\lambda^2 = 0$, тобто $\lambda = \pm 1/2$. При $x = 0$: $y = 0$, але точка $O(0,0)$ не задовольняє умові $x^2 + y^2 = 4$. Отже, $x \neq 0$, $\lambda_1 = 1/2$ або $\lambda_2 = -1/2$. Підставимо значення $\lambda_1 = 1/2$ у перше рівняння системи і отримаємо $y = -x$, а з третього рівняння матимемо значення $x_{1,2} = \pm\sqrt{2}$, знайдемо відповідні значення $y_{1,2} = \mp\sqrt{2}$. Аналогічно визначаємо значення x та y при $\lambda_2 = -1/2$: $x_{1,2} = \pm\sqrt{2}$, $y_{1,2} = \pm\sqrt{2}$. Таким чином, ми отримали чотири точки: $M_1(\sqrt{2}, -\sqrt{2})$, $M_2(-\sqrt{2}, \sqrt{2})$, $M_3(\sqrt{2}, \sqrt{2})$, $M_4(-\sqrt{2}, -\sqrt{2})$.

Для перевірки достатніх умов існування запишемо визначник H у довільній точці $M\left(x, y\right)$, враховуючи $\varphi'_x\big|_M = 2x$, $\varphi'_y\big|_M = 2y$, $F''_{xx}\big|_M = 2\lambda = -\dfrac{y}{x}$, $F''_{yy}\big|_M = 2\lambda = -\dfrac{y}{x}$, $F''_{xy}\big|_M = 1$,

$$H=\begin{vmatrix} 0 & 2x & 2y \\ 2x & -\dfrac{y}{x} & 1 \\ 2y & 1 & -\dfrac{y}{x} \end{vmatrix}=12xy+\frac{4y^3}{x}.$$

Обчислимо значення визначника у кожній критичній точці:

$$H\big|_{M_1}=12\cdot\sqrt{2}\cdot\left(-\sqrt{2}\right)+\frac{4\cdot\left(-\sqrt{2}\right)^3}{\sqrt{2}}=-32<0,$$

$$z_{\min}=z(M_1)=\sqrt{2}\cdot\left(-\sqrt{2}\right)=-2;$$

$$H\big|_{M_2}=12\cdot\sqrt{2}\cdot\left(-\sqrt{2}\right)+\frac{4\cdot\left(\sqrt{2}\right)^3}{-\sqrt{2}}=-32<0,$$

$$z_{\min}=z(M_2)=\sqrt{2}\cdot\left(-\sqrt{2}\right)=-2;$$

$$H\big|_{M_3}=12\cdot\sqrt{2}\cdot\sqrt{2}+\frac{4\cdot\left(\sqrt{2}\right)^3}{\sqrt{2}}=32>0,$$

$$z_{\max}=z(M_3)=\sqrt{2}\cdot\sqrt{2}=2;$$

$$H\big|_{M_4}=12\cdot\left(-\sqrt{2}\right)\cdot\left(-\sqrt{2}\right)+\frac{4\cdot\left(-\sqrt{2}\right)^3}{-\sqrt{2}}=32>0,$$

$$z_{\max}=z(M_4)=-\sqrt{2}\cdot\left(-\sqrt{2}\right)=2$$

1.6.4 Знаходження найбільшого та найменшого значення функції двох змінних

Правило знаходження найменшого та найбільшого значень функції $z=f(x,y)$ у замкненій області D:

1) побудувати область D в прямокутній системі координат

Oxy. Знайти всі кутові точки – точки, що сполучають сусідні ділянки межі області D;

2) знайти стаціонарні точки функції $z = f(x, y)$. Виділити з них ті, що лежать в області D. Обчислити значення функції у виділених точках;

3) знайти значення функції в усіх кутових точках межі області D;

4) на кожній ділянці межі області D перейти до функції однієї змінної, що одержується з початкової функції $z = f(x, y)$ врахуванням рівняння цієї ділянки. Знайти стаціонарні точки одержаної функції однієї змінної. Виділити з них ті, що лежать на даній ділянці. Обчислити значення функції у виділених точках і на кінцях відрізка зміни аргументу;

5) порівняти всі одержані значення функції між собою і вибрати серед них найменше – глобальний мінімум $\min\limits_{(x,y)\in D} z$ та найбільше – глобальний максимум $\max\limits_{(x,y)\in D} z$

Зауваження 1. У даному випадку немає необхідності досліджувати функцію на екстремум за допомогою частинних похідних другого порядку.

Зауваження 2. Для функції $z = f(x, y)$ границя області складається з декількох дуг (відрізків), рівняння яких $y = f(x)$, де $a \le x \le b$ чи $x = \varphi(y)$, де $c \le y \le d$, тому на відповідних дугах межами даної функціє є функції однієї змінної

$$z = f(x, f(x)) = z(x), \text{ або } z = f(\varphi(y), y) = z(y).$$

Якщо границя області задана параметричними рівняннями

$$x = \varphi_1(t),\ x = \varphi_2(t)\ \ (\alpha \le t \le \beta),$$

то дана функція також перетворюється у функцію однієї змінної:

$$z = f(x, y) = f(\varphi_1(t), \varphi_2(t)) = z(t)$$

ПРИКЛАД. Знайти найбільше та найменше значення функції $z = x^2 - xy + y^2 - 4x$ у трикутній області, обмеженій лініями $x = 0$, $y = 0$, $2x + 3y - 12 = 0$.

Розв'язання. Побудуємо задану трикутну область D у декартовій системі координат (рис. 12). Зауважимо, що рівняння $x = 0$ та $y = 0$ є рівняннями осей координат Oy та Ox, а геометричним образом рівняння $2x + 3y - 12 = 0$ – пряма, що відтинає на осях Ox, Oy відповідно відрізки у 6 та 4 одиниць довжини [12].

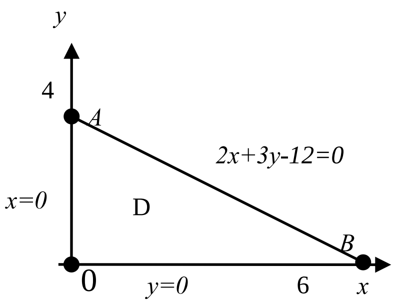

Рисунок 12

Знайдемо частинні похідні першого порядку

$$\frac{\partial z}{\partial x} = 2x + y - 4, \quad \frac{\partial z}{\partial y} = 2y - x,$$

прирівняємо їх до нуля: $\begin{cases} 2x + y - 4 = 0; \\ 2y - x = 0, \end{cases}$ розв'яжемо цю систему та отримаємо стаціонарну точку $M_1\left(\frac{8}{5}, \frac{4}{5}\right)$, яка належить області D. Обчислимо значення функції в цій точці M_1:

$$z_1 = z(M_1) = \left(\frac{8}{5}\right)^2 - \frac{8}{5} \cdot \frac{4}{5} + \left(\frac{4}{5}\right)^2 - 4 \cdot \frac{8}{5} = -\frac{112}{25}.$$

Знайдемо найбільше й найменше значення функції на межі трикутної області D. Розіб'ємо її на три відрізка OA, OB, AB, на кожному з яких можуть бути свої критичні точки. Крім того, слід врахувати ще й кінці відрізків, тобто точки A, B, O.

Розглянемо відрізок OA, рівняння якого $x = 0$, при цьому

$0 \le y \le 4$. На цьому відрізку задана функція перетворюється у функцію однієї змінної y: $z = f(0, y) = z\left(y\right) = y^2$, похідна якої $z' = 2y$ обертається в нуль при $y = 0$. Обчислимо значення функції у точці $M_2\left(0,0\right)$:

$$z_2 = z(M_2) = 0.$$

На відрізку OB: $y = 0$, $0 \le x \le 6$, тому

$$z = f(x,0) = z\left(x\right) = x^2 - 4x.$$

Знаходимо критичні точки функції $z\left(x\right)$:

$$z' = 2x - 4, 2x - 4 = 0, \ x = 2.$$

Обчислимо значення функції у точці $M_3\left(2,0\right)$:

$$z_3 = z(M_3) = 2^2 - 0 + 0 - 4 \cdot 2 = -4.$$

На відрізку AB, рівняння якого $2x + 3y - 12 = 0$, $y = 4 - \frac{2}{3}x$, тож функція має вигляд

$$z(x) = x^2 - x\left(4 - \frac{2}{3}x\right) + \left(4 - \frac{2}{3}x\right)^2 - 4x = \frac{19}{9}x^2 - \frac{56}{3}x + 16.$$

Знайдемо критичні точки отриманої функції $z(x)$:

$$z'(x) = \frac{38}{9}x - \frac{56}{3}, \quad z'(x) = 0, \ \frac{38}{9}x - \frac{56}{3} = 0, \ x = \frac{84}{19}, \ y = \frac{20}{19}.$$

Точка $M_4\left(\frac{84}{19}, \frac{20}{19}\right)$ належить області D, тож обчислимо значення функції у цій точці:

$$z_4 = z(M_4) = \left(\frac{84}{19}\right)^2 - \frac{84}{19} \cdot \frac{20}{19} + \left(\frac{20}{19}\right)^2 - 4 \cdot \frac{84}{19} = -\frac{608}{361}.$$

Обчислимо значення функції у вершинах A, B, O:

$$z_5 = z(A) = z(0,4) = 0^2 - 0 + 4^2 - 4 \cdot 0 = 16,$$

$$z_6 = z(B) = z(6,0) = 6^2 - 0 + 0^2 - 4 \cdot 6 = 12,$$

$$z_7 = z(0) = z(0,0) = z_2 = 0.$$ Із отриманих значень функції $z_1, z_2, z_3, z_4, z_5, z_6$ обираємо найбільше та найменше значення, отже: $$z_{найб} = \max_{(x,y)\in D} z = z_5 = z(A) = 16,$$ $$z_{найм} = \min_{(x,y)\in D} z = z_3 = z(M_3) = -4$$

1.7 Похідна за напрямком. Градієнт

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
1	*Похідною функції* $u = u(x, y, z)$ *у точці* $M(x, y, z)$ *за напрямком вектора* $\vec{l}$ називається границя $\lim\limits_{\Delta l \to 0} \dfrac{\Delta_l u}{\Delta l}$ (рис. 13). Різниця $\Delta_l u$ значень функції в точках M_1 і M називається *приростом функції* $u = u(x, y, z)$ *у напрямку вектора* $\vec{l}$	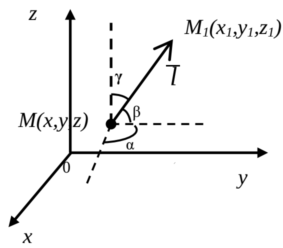 Рисунок 13 $$\frac{\partial u}{\partial l} = \lim_{\Delta l \to 0} \frac{\Delta_l u}{\Delta l},$$ $$\Delta_l u = u(x + \Delta x, y + \Delta y, z + \Delta z) - -u(x, y, z)$$
Зауваження 1. Згідно визначення похідної за напрямком, якщо напрямок вектора $\vec{l}$ співпадає з додатним напрямом осі Ox, тобто $\alpha = 0$, $\beta = \gamma = \pi/2$, то границя дорівнюватиме частинній похідній від функції $u = u(x, y, z)$ за змінною x. Аналогічну картину ми отримаємо, якщо напрям $\vec{l}$ співпадатиме з напрямом осей Oy та Oz		

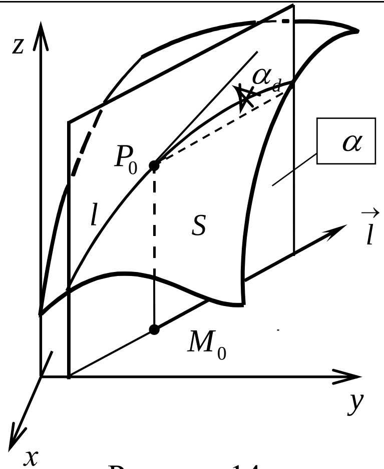

Рисунок 14

Зауваження 2. (*геометричний зміст похідної за напрямком).* Нехай задане плоске скалярне поле (додаток Л) $z = f(x, y)$. Функції $z = f(x, y)$ відповідає деяка поверхня S. Якщо через точку $M_0(x_0, y_0)$ і відкладений від неї вектор $\vec{l}$ провести вертикальну площину α, ($\alpha \parallel Oz$), то ця площина перетне поверхню S вздовж деякої просторової лінії l. Тангенс кута α_d між дотичною до лінії перерізу l у точці $P_0(x_0, y_0, f(x_0, y_0))$ і горизонтальною координатною площиною Oxy дорівнює значенню похідної за напрямком $\frac{\partial z}{\partial l}$ у відповідній точці $M_0(x_0, y_0)$:

$$tg\,\alpha_d = \left.\frac{\partial z}{\partial l}\right|_{M_0}.$$

Зауваження 3. Якщо точка M фіксована, то величина похідної u_l' залежатиме лише від напрямку вектора $\vec{l}$.

Зауваження 4. Абсолютна величина похідної u_l' за напрямком $\vec{l}$ визначає величину швидкості, а знак похідної – характер зміни функції u (зростання або спадання)

2	Якщо функція $u = u(x, y, z)$ диференційована, то її похідна u_l' за будь-яким напрямком $\vec{l}$ існує та обчислюється за формулою	$\frac{\partial u}{\partial l} = \frac{\partial u}{\partial x}\cos\alpha + \frac{\partial u}{\partial y}\cos\beta + \frac{\partial u}{\partial z}\cos\gamma$, де $\cos\alpha$, $\cos\beta$, $\cos\gamma$ – напрямні косинуси вектора $\vec{l}$

ПРИКЛАД 1. Знайти похідну функції $z=\ln\sqrt{2x^2+2y^2}$ за напрямом вектору $\vec{l}=\left(\dfrac{\sqrt{3}}{2},\dfrac{1}{2}\right)$ у точці $M_0(1,-1)$.

Розв'язання. Знайдемо частинні похідні першого порядку:

$$\frac{\partial z}{\partial x}=\frac{1}{\sqrt{2x^2+2y^2}}\cdot\frac{4x}{2\sqrt{2x^2+2y^2}}=\frac{x}{x^2+y^2},\ \frac{\partial z}{\partial y}=\frac{y}{x^2+y^2}.$$

Обчислимо значення цих частинних похідних у заданій точці $M_0(1,-1)$ і отримаємо: $\left.\dfrac{\partial z}{\partial x}\right|_{M_0}=\dfrac{1}{2}$, $\left.\dfrac{\partial z}{\partial y}\right|_{M_0}=-\dfrac{1}{2}$.

Знайдемо напрямні косинуси вектора $\vec{l}$. Обчислимо спочатку його довжину $\left|\vec{l}\right|=\sqrt{\left(\dfrac{\sqrt{3}}{2}\right)^2+\left(\dfrac{1}{2}\right)^2}=1$. Тепер визначимо напрямні косинуси за формулами $\cos\alpha=\dfrac{x_{\vec{l}}}{\left|\vec{l}\right|}$, $\cos\beta=\dfrac{y_{\vec{l}}}{\left|\vec{l}\right|}$.

Оскільки вектор $\vec{l}$ є одиничним вектором, то його напрямні косинуси співпадають з його координатами: $\cos\alpha=\dfrac{\sqrt{3}}{2}$, $\cos\beta=\dfrac{1}{2}$. Обчислимо похідну за напрямком заданого вектора: $\dfrac{\partial z}{\partial l}=\dfrac{1}{2}\cdot\dfrac{\sqrt{3}}{2}+\left(-\dfrac{1}{2}\right)\cdot\dfrac{1}{2}=\dfrac{\sqrt{3}-1}{4}$.

Як бачимо значення похідної за заданим напрямком додатне, тому можна зробити висновок, що функція зростає

3	*Градієнтом функції* $u=u(x,y,z)$ називається вектор, проекціями якого є значення частинних похідних цієї функції (дод. Ж)	$\mathrm{grad}\,u=\dfrac{\partial u}{\partial x}\vec{i}+\dfrac{\partial u}{\partial y}\vec{j}+\dfrac{\partial u}{\partial z}\vec{k}$

4	*Зв'язок градієнта функції з похідною за напрямом:* похідна $\frac{\partial u}{\partial l}$ за напрямком вектора $\vec{l}$ дорівнює проекції градієнта $grad\, u$ на цей вектор, тобто $$\frac{\partial u}{\partial l} = \lvert gradu \rvert \cdot \cos\varphi,$$ де φ – це кут між вектором $grad\, u$ та вектором $\vec{l}$ (рис. 15)	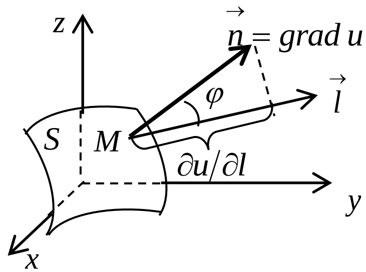 Рисунок 15 $$\frac{\partial u}{\partial l} = np_{\vec{l}}\, \mathrm{grad}\, u$$
5	Похідна $\frac{\partial u}{\partial l}$ скалярного поля (дод. И) $u = u(x, y, z)$ у довільній точці M за напрямком вектора, який перпендикулярний до градієнту, дорівнює нулю	$\vec{l} \perp gradu \;\Rightarrow\; \frac{\partial u}{\partial l} = 0$
6	*Фізичний зміст градієнта функції:* градієнт указує напрям найшвидшого зростання скалярного поля в даній точці, а його модуль дорівнює цій найбільшій швидкості	$grad\, u = \vec{l}_{\max}$; $$\lvert \mathrm{grad}\, u \rvert = \left(\frac{\partial u}{\partial l} \right)_{\max}$$
	Зауваження. Градієнт скалярного поля визначається самим полем і не залежить від вибору системи координат	

<table>
<tr>
<td>7</td>
<td>

Геометричний зміст градієнта: градієнт $grad\, u$ скалярного поля (дод. И) $u = u(x, y, z)$ у кожній точці $M(x, y, z)$ перпендикулярний до поверхні рівня S: $u(x, y, z) = C$, яка проходить через цю точку (рис. 16).

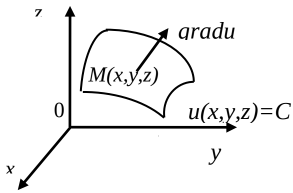

Рисунок 16

Тобто градієнт $grad\, u$ можна прийняти за вектор нормалі $\vec{n}$ до поверхні рівня S: $u(x, y, z) = C$ у відповідній точці $M(x, y, z)$: $\quad grad\, u \perp S \;\Rightarrow\; \vec{n} = grad\, u$

</td>
</tr>
<tr>
<td colspan="2">

ПРИКЛАД 2. Знайти градієнт функції $u = 3x^2 + 2y^2 z - z^2 x$ у точці $M(2, -2, 1)$.

Розв'язання. Знайдемо частинні похідні першого порядку та обчислимо їх значення в заданній точці:

$$\left.\frac{\partial u}{\partial x}\right|_M = (6x - z^2)\big|_M = 6 \cdot 2 - 1^2 = 11, \quad \left.\frac{\partial u}{\partial y}\right|_M = 4yz\big|_M = 4 \cdot (-2) \cdot 1 = -8,$$

$$\left.\frac{\partial u}{\partial z}\right|_M = (2y^2 - 2zx)\big|_M = 2(-2)^2 - 2 \cdot 2 \cdot 1 = -12,$$

$$\mathrm{grad}\, u = 11\vec{i} - 8\vec{j} - 12\vec{k}$$

</td>
</tr>
<tr>
<td colspan="2">

ПРИКЛАД 3. Знайти величину найбільшої швидкості зміни функції $u = 7x^2 y - \frac{7}{2} y^2 z^2 + \frac{4}{3} z^3$ у точці $M(1, 0, 2)$.

Розв'язання. Знайдемо частинні похідні першого порядку та обчислимо їх значення в заданій точці:

$$\left.\frac{\partial u}{\partial x}\right|_M = 14xy\big|_M = 0, \quad \left.\frac{\partial u}{\partial y}\right|_M = (7x^2 - 7yz^2)\big|_M = 7 \cdot 1^2 - 7 \cdot 0 \cdot 2^2 = 7,$$

$$\left.\frac{\partial u}{\partial z}\right|_M = (-7y^2 z + 4z^2)\big|_M = -7 \cdot 0^2 \cdot 2 + 4 \cdot 2^2 = 16.$$

Обчислимо величину найбільшої швидкості зміни функції:

$$|\mathrm{grad}\, u| = \sqrt{7^2 + 16^2} = \sqrt{305} \text{ (од. виміру)}$$

</td>
</tr>
</table>

2. КРАТНІ ІНТЕГРАЛИ

2.1 Подвійний інтеграл: поняття і властивості

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
1	*Інтегральною сумою* функції $f(x;y)$ по області D називається сума добутків значень функції в обраних точках $(x_i;y_i)$ на площі відповідних часткових (елементарних) областей ΔS_i (рис.17)	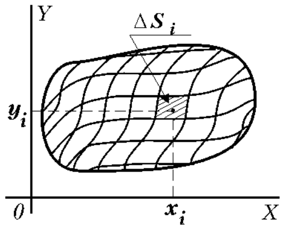 Рисунок 17 $\sum_{i=1}^{n} f(x_i;y_i)\cdot\Delta S_i$
2	*Подвійним інтегралом* від функції $f(x;y)$ по області D називається скінченна границя інтегральної суми при необмеженому здрібненні розбиття області D, якщо вона існує і не залежить від способу поділу на елементарні області D_i та від вибору точок $(x_i;y_i)$ на них	$\iint_D f(x;y)dS =$ $= \lim_{\max d_i \to 0} \sum_{i=1}^{n} f(x_i;y_i)\cdot\Delta S_i$, де x, y - *змінні інтегрування,* $f(x;y)$ - *підінтегральна функція,* dS - *елемент (диференціал) площі,* $f(x;y)dS$ - *підінтегральний вираз,* D – *область інтегрування*
3	*Геометричний зміст:* якщо функція $f(x;y)$ невід'ємна в області D, то подвійний інтеграл дорівнює об'єму циліндричного тіла з осно-	$V = \iint_D f(x;y)dxdy$

	вою D, твірною, яка паралельна осі Oz, і обмеженого зверху поверхнею $z = f(x;y)$. *Частинний випадок:* якщо підінтегральна функція в області D площини xOy тотожно дорівнює одиниці $f(x;y) \equiv 1$, то подвійний інтеграл від dS є площа області інтегрування D	$S = \iint\limits_D dxdy$
4	*Фізичний зміст:* якщо плоска пластинка D площини Oxy має змінну поверхневу щільність $\mu(x;y)$, то подвійний інтеграл це є маса цієї пластинки	$m = \iint\limits_D \mu(x;y)dxdy$
5	*Властивості подвійного інтеграла:* 1) *почленне інтегрування:* подвійний інтеграл від алгебраїчної суми функцій дорівнює алгебраїчній сумі інтегралів від доданків; 2) *винесення постійного множника:* постійний множник можна виносити за знак подвійного інтеграла; 3) *розбиття області інтегрування на частини:*	1) $\iint\limits_D [f(x;y) \pm g(x;y)]dxdy =$ $= \iint\limits_D f(x;y)dxdy \pm$ $\pm \iint\limits_D \mathrm{g}(x;y)dxdy$ 2) $\iint\limits_D k \cdot f(x;y)dxdy =$ $= k \cdot \iint\limits_D f(x;y)dxdy$ 3) $\iint\limits_D f(x;y)dxdy =$

	якщо область інтегрування розбити на частини, то подвійний інтеграл можна представити у вигляді суми інтегралів за окремими частинами області;	$=\iint\limits_{D_1} f(x;y)dxdy+$ $+\iint\limits_{D_2} f(x;y)dxdy+\ldots+$ $+\iint\limits_{D_n} f(x;y)dxdy$
	4) *оцінка подвійного інтеграла:* якщо M і m – найбільше і найменше значення функції $f(x;y)$ в області D відповідно, то має місце така оцінка подвійного інтеграла:	4) $m\cdot S\le\iint\limits_{D} f(x;y)dS\le M\cdot S$ де S - площа області D
	5) *теорема про середнє для подвійного інтеграла:* якщо функція $f(x;y)$ неперервна в області D, то справедлива рівність:	5) $\iint\limits_{D} f(x;y)dxdy=f(C)\cdot S$, де S - площа області D, а C - деяка точка цієї області;
	Значення функції $f(C)$ називається *середнім значенням функції в області*	$f(C)=\frac{1}{S}\iint\limits_{D} f(x;y)dxdy$
	Геометричний зміст теореми про середнє: об’єм циліндричного тіла дорівнює об’єму рівновеликого циліндра з тією ж основою і висотою, яка дорівнює значенню підінтегральної функції в деякій точці області інтегрування	

2.2 Подвійний інтеграл у прямокутних координатах

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
1	*Повторний (двократний) інтеграл* – це інтеграл вигляду:	$\int\limits_a^b dx \int\limits_{y_1(x)}^{y_2(x)} f(x;y)dy$ або $\int\limits_c^d dy \int\limits_{x_1(y)}^{x_2(y)} f(x;y)dx$
Зауваження 1. Повторний інтеграл складається з *зовнішнього* (стоїть на першому місці) та *внутрішнього* (стоїть на другому місці) інтегралів. Спочатку обчислюють внутрішній інтеграл. При цьому одна із змінних x або y, в залежності від обраного порядку інтегрування, вважається сталою величиною. Потім обчислюють зовнішній інтеграл, як звичайний визначений інтеграл		
2	*Перехід від подвійного інтеграла до повторного* у випадку, якщо область інтегрування D є правильною в напрямку осі Oy (рис. 18)	$\iint\limits_D f(x;y)dxdy =$ $= \int\limits_a^b dx \int\limits_{y_1(x)}^{y_2(x)} f(x;y)dy$
	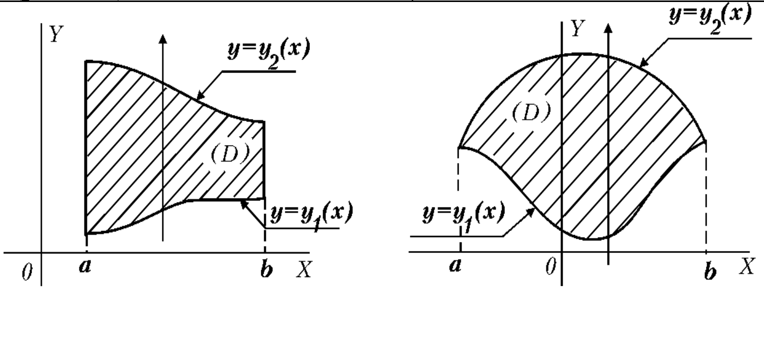 Рисунок 18	

3	*Перехід від подвійного інтегралу до повторного* у випадку, якщо область інтегрування D є правильною в напрямку осі Ox (рис. 19)	$\iint\limits_D f(x;y)dxdy =$ $= \int\limits_c^d dy \int\limits_{x_1(y)}^{x_2(y)} f(x;y)dx$

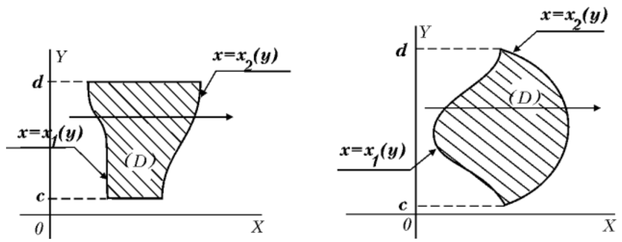

Рисунок 19

Зауваження 2. Границі інтегрування у зовнішньому інтегралі завжди є сталими. Границі внутрішнього інтегралу, як правило, є змінними. При розстановці границь інтегрування зручно використовувати «стрілки», які вказують напрям інтегрування: знизу вгору паралельно осі Oy (перший випадок), або зліва направо вздовж осі Ox (другий випадок). При цьому криву, в яку заходить «стрілка», називають *лінією входу,* а криву, з якої виходить «стрілка», *лінією виходу*

ПРИКЛАД 1. У подвійному інтегралі $\iint\limits_{(D)} f(x;y)dxdy$ перейти до повторного і розставити границі інтегрування двома способами D: $x^2+y^2=2$, $x^2=y$, $(y>0)$.

Розв'язання.

Знайдемо точку перетину ліній $x^2+y^2=2$ і $x^2=y$:

$$\begin{cases} x^2+y^2=2; \\ x^2=y, \end{cases} \quad \begin{cases} x^2+\left(x^2\right)^2=2; \\ x^2=y, \end{cases} \quad \begin{cases} x^4+x^2-2=0; \\ x^2=y, \end{cases}$$

$$x^4+x^2-2=0,\ t=x^2,\ t^2+t-2=0,$$

$$D = 1^2 - 4 \cdot 1 \cdot (-2) = 1 + 8 = 9,$$

$$t_1 = \frac{-1-3}{2} = -2, \; t_2 = \frac{-1+3}{2} = 1,$$

$x^2 = -2$ – не має дійсних коренів,

$$x^2 = 1;$$

$$x = \pm 1; \; y = 1.$$

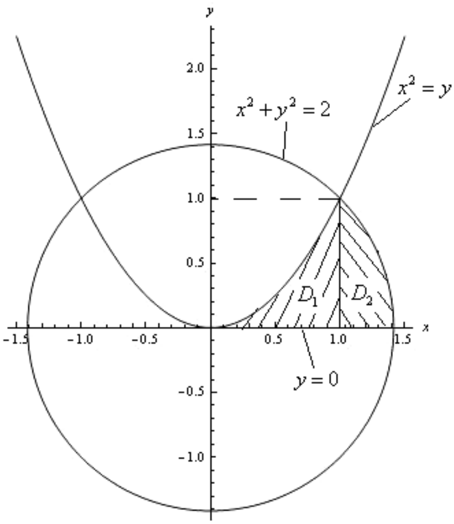

Рисунок 20

1 спосіб. Розглянемо область інтегрування у напрямку осі Oy (рис. 20): вона має одну лінію входу $y = 0$ і дві лінії виходу $y = x^2$; $y = \sqrt{2 - x^2}$, пряма $x = 1$ ділить область D на дві частини – D_1 и D_2 (рис. 20).

Таким чином, подвійний інтеграл розбивається на суму двох повторних:

$$D_1 : 0 \le x \le 1, \; 0 \le y \le x^2;$$

$$D_2 : 1 \le x \le \sqrt{2}, \; 0 \le y \le \sqrt{2 - x^2}.$$

Отже, $\iint\limits_{(D)} f(x;y)dxdy = \int\limits_0^1 dx \int\limits_0^{x^2} f(x;y)dy + \int\limits_1^{\sqrt{2}} dx \int\limits_0^{\sqrt{2-x^2}} f(x;y)dy.$

2 спосіб. Розглянемо область інтегрування у напрямку осі Ox (рис. 21): вона є правильною, тому що має одну лінію входу $x = \sqrt{y}$ і одну лінію виходу $x = \sqrt{2 - y^2}$, тобто:

$$D : 0 \le y \le 1, \; \sqrt{y} \le x \le \sqrt{2 - y^2},$$

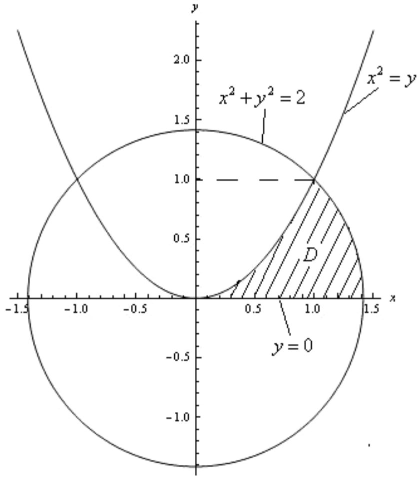

Рисунок 21

тоді:

$$\iint\limits_{(D)} f(x;y)dxdy =$$

$$= \int\limits_0^1 dy \int\limits_{\sqrt{y}}^{\sqrt{2-y^2}} f(x;y)dx$$

ПРИКЛАД 2. У подвійному інтегралі $\iint\limits_{(D)} f(x;y)dxdy$ по області D перейти до повторного і розставити границі інтегрування двома способами, якщо область D: $x+y=2$, $y \le 1$, $x=0$, $y=0$.

Розв'язання. Зобразимо область інтегрування.

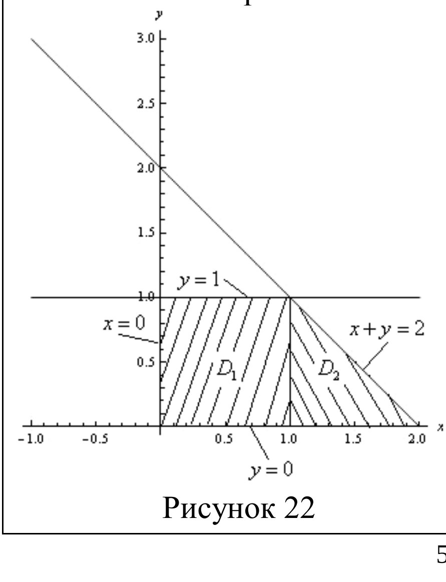

Рисунок 22

1 спосіб. Розглянемо область інтегрування D у напрямку осі Oy (рис. 22): вона має одну лінію входу $y=0$ і дві лінії ви-ходу $y=1$; $y=2-x$, пря-ма $x=1$ ділить область D на дві частини – D_1 и D_2. Таким чином, подвійний інтеграл розбивається на суму двох повторних:

$$D_1: 0 \le x \le 1,\ 0 \le y \le 1,$$

$$D_2: 1 \le x \le 2,\ 0 \le y \le 2 - x.$$

Отже, $\iint\limits_{(D)} f(x;y)dxdy = \int\limits_0^1 dx \int\limits_0^1 f(x;y)dy + \int\limits_1^2 dx \int\limits_0^{2-x} f(x;y)dy$.

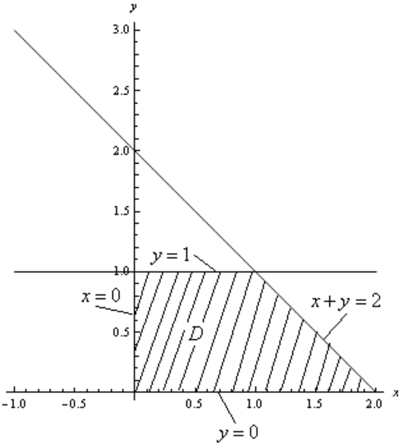

Рисунок 23

2 спосіб. Розглянемо область інтегрування D у напрямку осі Ox (рис. 23): вона має одну лінію входу $x=0$ і одну лінію виходу $x = 2 - y$.

Таким чином,

$$D: 0 \le y \le 1,\ 0 \le x \le 2 - y.$$

Отже,

$$\iint\limits_{(D)} f(x;y)dxdy =$$

$$= \int\limits_0^1 dy \int\limits_0^{2-y} f(x;y)dx$$

ПРИКЛАД 3. Змінити порядок інтегрування в інтегралі $\int\limits_0^4 dx \int\limits_{\sqrt{4x-x^2}}^{2\sqrt{x}} f\left(x;y\right)dy$.

Розв'язання. Запишемо область інтегрування:

$$D: 0 \le x \le 4,\ \sqrt{4x - x^2} \le y \le 2\sqrt{x}.$$

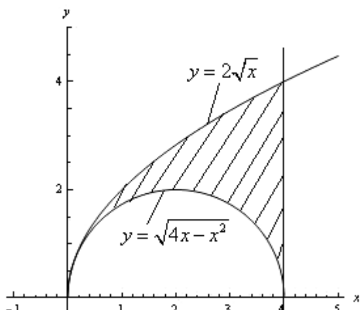

Рисунок 24

Зобразимо область інтегрування (рис. 24): $x=0$, $x=4$ – прямі, паралельні осі Oy; $y = \sqrt{4x - x^2}$ – верхня половина кола з центром у точці $\left(2;0\right)$ і радіусом 2:

$$y^2 = 4x - x^2,\ x^2 - 4x + y^2 = 0,$$

$$\left(x^2 - 4x + 4\right) - 4 + y^2 = 0,$$

$$\left(x-2\right)^2+y^2=4;$$

$y=2\sqrt{x}$ – верхня гілка параболи.

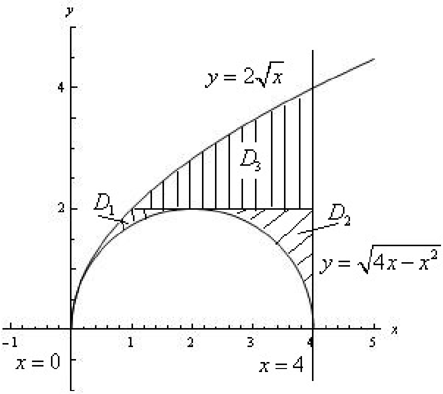

Рисунок 25

Змінимо порядок інтегрування, тобто розставимо межі інтегрування в такому порядку: зовнішній за dy, внутрішній за dx. В данному випадку область інтегрування неправильна (рис. 25), тому прямою $y=2$ ділимо область на три частини – D_1, D_2 і D_3. Таким чином, подвійний інтеграл розбивається на суму трьох повторних. З рівнянь усіх ліній виразимо x:

$$y=\sqrt{4x-x^2}:\ \left(x-2\right)^2+y^2=4,\ \left(x-2\right)^2=4-y^2,$$

$$x-2=\pm\sqrt{4-y^2},\ x=\pm\sqrt{4-y^2}+2;$$

$$y=2\sqrt{x}:\ y^2=4x,\ x=\frac{y^2}{4},$$

$$D_1:0\le y\le 2,\ \frac{y^2}{4}\le x\le -\sqrt{4-y^2}+2,$$

$$D_2:0\le y\le 2,\ \sqrt{4-y^2}+2\le x\le 4,\ D_3:2\le y\le 4,\ \frac{y^2}{4}\le x\le 4.$$

Таким чином, $\int\limits_0^4 dx\int\limits_{\sqrt{4x-x^2}}^{2\sqrt{x}} f\left(x;y\right)dy=\int\limits_0^2 dy\int\limits_{\frac{y^2}{4}}^{-\sqrt{4-y^2}+2} f(x;y)dx+$

$$+\int\limits_0^2 dy\int\limits_{\sqrt{4-y^2}+2}^{4} f(x;y)dx+\int\limits_2^4 dy\int\limits_{\frac{y^2}{4}}^{4} f(x;y)dx$$

ПРИКЛАД 4. Змінити порядок інтегрування в інтегралі $\int\limits_0^1 dx \int\limits_{1-x}^{2-x} f\left(x;y\right)dy$.

Розв'язання. Запишемо область інтегрування:

$$D: 0 \le x \le 1,\ 1-x \le y \le 2-x.$$

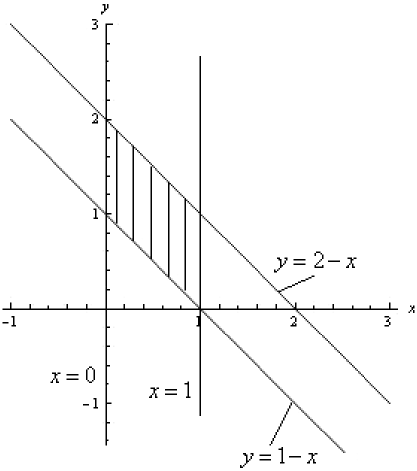

Рисунок 26

Зобразимо область інтегрування (рис. 26): $x=0$, $x=1$ – прямі, паралельні осі Oy, $y=1-x$ – пряма, яка проходить через точки $(0;1)$, $(1;0)$, $y=2-x$ – пряма, яка проходить через точки $(0;2)$, $(2;0)$.

Змінимо порядок інтегрування, тобто розставимо межі інтегрування у такому порядку: зовнішній за dy, внутрішній за dx. У данному випадку область інтегрування неправильна, тому прямою $y=1$ ділимо область на дві частини – D_1 і D_2 (рис. 27). Таким чином, подвійний інтеграл розбивається на суму двох повторних.

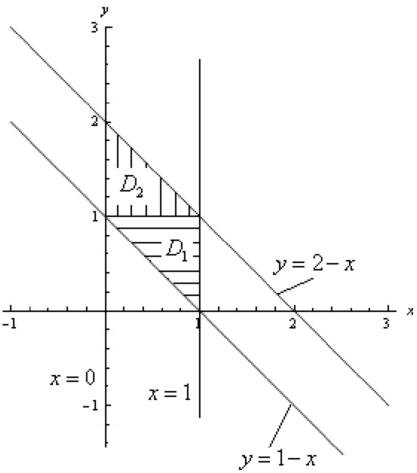

Рисунок 27

З рівнянь усіх ліній виразимо x:

$$y=1-x:\ x=1-y;$$

$$y=2-x:\ x=2-y.$$

Запишемо границі інтегрування:

$$D_1: 0 \le y \le 1,\ 1 - y \le x \le 1,$$

$$D_2: 1 \le y \le 2,\ 0 \le x \le 2 - y.$$

Таким чином, $\int\limits_0^1 dx \int\limits_{1-x}^{2-x} f(x;y)dy = \int\limits_0^1 dy \int\limits_{1-y}^{1} f(x;y)dx +$

$$+\int\limits_1^2 dy \int\limits_0^{2-y} f(x;y)dx$$

2.3 Подвійний інтеграл у полярних координатах

<table>
<tr><th>Ч.ч.</th><th>Словесне формулювання</th><th>Аналітичний запис, графічне зображення</th></tr>
<tr><td>1</td><td>Формули переходу від прямокутних до полярних координат у подвійному інтегралі (рис. 28):</td><td>

$$\begin{cases} x = \rho\cos\varphi; \\ y = \rho\sin\varphi; \end{cases}$$

$$x^2 + y^2 = \rho^2;\ dxdy = \rho d\rho d\varphi;$$

$$\iint\limits_D f(x;y)dxdy =$$

$$= \iint\limits_{D^*} f(\rho\cos\varphi; \rho\sin\varphi)\rho d\rho d\varphi$$

</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">

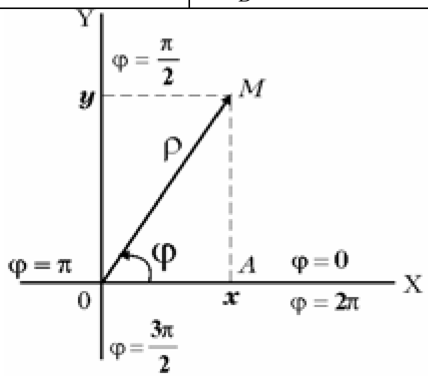

Рисунок 28

</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td colspan="2">

Зауваження 1. Рівняння ліній у полярних координатах, як правило, мають вигляд $\rho = \rho(\varphi)$, а не $\varphi = \varphi(\rho)$, тому внутрішній інтеграл майже завжди обчислюють за змінною ρ, а зовнішній – за φ.

Зауваження 2. Як і в прямокутній системі координат, при розстановці границь інтегрування зручно застосовувати «срілку», яка перетинає область інтегрування. Для полярної системи координат «стрілка» – це промінь, який виходить із полярного полюсу і перетинає границі області на лінії входу та лінії виходу.

Зауваження 3. Застосування полярної системи координат при обчисленні подвійних інтегралів зручно в тих випадках, коли границя області інтегрування D утворена лініями, рівняння яких в полярних координатах мають більш простий аналітичний вигляд, ніж в декартовій системі координат, наприклад, різні кола, або їх частини, лемніската Бернулі та ін.

Зауваження 4. Приклади перетворення рівнянь ліній при переході від декартових координат до полярних дивитись у додатку К

</td></tr>
<tr><td>2</td><td>

Розглянемо чотири основні випадки переходу від подвійного до повторного інтегралу:

а) полюс в середині або на границі області інтегрування (рис. 29), О – полярний полюс, ОА – полярна вісь:

$$\int_{0}^{2\pi} d\varphi \int_{0}^{\rho(\varphi)} f(\rho\cos\varphi; \rho\sin\varphi)\rho d\rho;$$

$$\int_{\varphi_1}^{\varphi_2} d\varphi \int_{0}^{\rho(\varphi)} f(\rho\cos\varphi; \rho\sin\varphi)\rho d\rho$$

</td></tr>
</table>

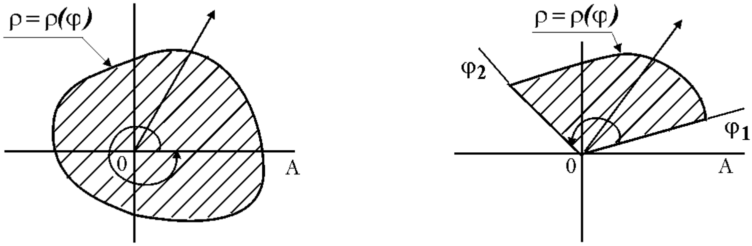

Рисунок 29

б) полюс зовні області інтегрування (рис. 30):

$$\int\limits_{0}^{2\pi} d\varphi \int\limits_{\rho_1(\varphi)}^{\rho_2(\varphi)} f(\rho\cos\varphi;\rho\sin\varphi)\rho d\rho\ ;$$

$$\int\limits_{\varphi_1}^{\varphi_2} d\varphi \int\limits_{\rho_1(\varphi)}^{\rho_2(\varphi)} f(\rho\cos\varphi;\rho\sin\varphi)\rho d\rho$$

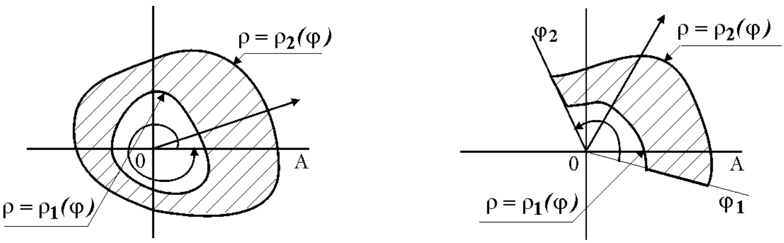

Рисунок 30

ПРИКЛАД 1. Обчислити подвійний інтеграл $\iint\limits_D arctg\dfrac{y}{x}e^{x^2+y^2}dxdy$, застосувавши полярні координати, де область інтегрування D задано нерівностями $x \geq 0$, $y \geq 0$, $x^2+y^2 \leq R^2$.

Розв'язання. Зобразимо область інтегрування (рис. 31): $x=0$ – вісь Oy, $y=0$ – вісь Ox, $x^2+y^2=R^2$ – коло з центром у початку координат і радіусом R.

Перейдемо до полярних координат:

$$x=\rho\cos\varphi,\ y=\rho\sin\varphi,\ x^2+y^2=\rho^2,\ dxdy=\rho d\rho d\varphi$$

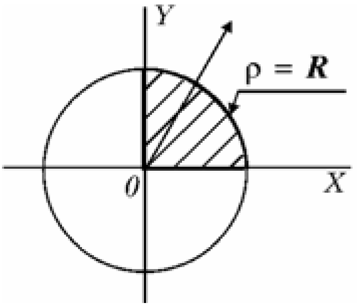

Рисунок 31

Тоді $D: 0 \le \varphi \le \frac{\pi}{2}, 0 \le \rho \le R$,

$$arctg\,\frac{y}{x}e^{x^2+y^2} =$$

$$= arctg\,\frac{\rho\sin\varphi}{\rho\cos\varphi}e^{\rho^2} =$$

$$= arctg(tg\varphi)e^{\rho^2} = \varphi e^{\rho^2}.$$

Отже: $\iint\limits_D arctg\,\frac{y}{x}e^{x^2+y^2}dxdy =$

$$= \int\limits_0^{\pi/2} d\varphi \int\limits_0^R \varphi e^{\rho^2}\rho d\rho = \frac{1}{2}\int\limits_0^{\pi/2}\varphi d\varphi\int\limits_0^R e^{\rho^2}\rho d(\rho^2) = \frac{1}{2}\int\limits_0^{\pi/2}\varphi\left[e^{\rho^2}\right]_0^R d\varphi =$$

$$= \frac{1}{2}\int\limits_0^{\pi/2}(e^{R^2}-1)\varphi d\varphi = \frac{(e^{R^2}-1)}{2}\cdot\frac{\varphi^2}{2}\Bigg|_0^{\pi/2} = \frac{e^{R^2}-1}{2}\cdot\frac{\pi^2}{8} =$$

$$= \frac{\pi^2}{8}\cdot(e^{R^2}-1)$$

ПРИКЛАД 2. Обчислити подвійний інтеграл $\iint\limits_D ydxdy$, де область інтегрування D задано нерівностями $y \le \sqrt{3}x$, $y \ge 0$, $y \le \sqrt{2ax - x^2}$.

Розв'язання. Зобразимо область інтегрування (рис. 32): $y = \sqrt{3}x$ – рівняння прямої, $y = 0$ – вісь Ox. Перетворимо рівняння $y = \sqrt{2ax - x^2}$ до канонічного вигляду: $y^2 = 2ax - x^2$, $x^2 - 2ax + y^2 = 0$, $(x-a)^2 + y^2 = a^2$. Отримали рівняння кола з центром у точці $(a; 0)$ і радіусом $R = a$.

Перейдемо до полярних координат:

$$x = \rho\cos\varphi,\ y = \rho\sin\varphi,$$

$$dxdy = \rho d\rho d\varphi,$$

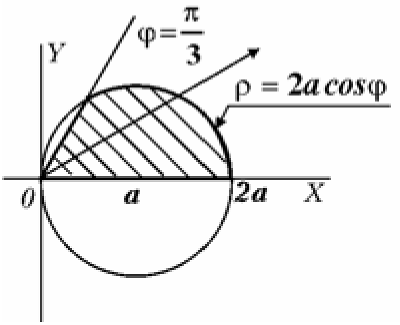

Рисунок 32

рівняння області D також запишемо у полярній системі координат:

$$x^2+y^2=2ax;$$

$$\rho^2=2a\rho\cos\varphi;\rho=2a\cos\varphi;$$

$$y=\sqrt{3}x;$$

$$\rho\sin\varphi=\sqrt{3}\rho\cos\varphi,$$

$$tg\varphi=\sqrt{3};\ \varphi=\frac{\pi}{3}.$$

Отже: $$D:0\le\varphi\le\frac{\pi}{3};0\le\rho\le 2a\cos\varphi\ .$$

Тоді, $$\iint\limits_D ydxdy=\int\limits_0^{\pi/3}d\varphi\int\limits_0^{2a\cos\varphi}\rho\sin\varphi\rho d\rho=\int\limits_0^{\pi/3}\sin\varphi d\varphi\int\limits_0^{2a\cos\varphi}\rho^2 d\rho=$$

$$=\int\limits_0^{\pi/3}\sin\varphi\left[\left.\frac{\rho^3}{3}\right|_0^{2a\cos\varphi}\right]d\varphi=\int\limits_0^{\pi/3}\sin\varphi\frac{8a^3\cos^3\varphi}{3}d\varphi=$$

$$=\frac{8a^3}{3}\int\limits_0^{\pi/3}\sin\varphi\cos^3\varphi d\varphi=-\frac{8a^3}{3}\int\limits_0^{\pi/3}\cos^3\varphi d(\cos\varphi)=-\frac{8a^3}{3}\cdot\left.\frac{\cos^4\varphi}{4}\right|_0^{\frac{\pi}{3}}=$$

$$=-\frac{2a^3}{3}\cdot\left(1-\left(\frac{1}{2}\right)^4\right)=\frac{5a^3}{3}$$

ПРИКЛАД 3. Обчислити подвійний інтеграл $\iint\limits_D\left(\sqrt{x^2+y^2}+8\right)dxdy$, застосувавши полярні координати, де область інтегрування D задана нерівностями $x\le 0$, $y\ge 0$, $1\le x^2+y^2\le 4$.

Розв'язання. Зобразимо область інтегрування (рис. 33):
$x=0$ – вісь Oy, $y=0$ – вісь Ox, $x^2+y^2=1$ – коло з центром у початку координат і радіусом $R=1$, $x^2+y^2=4$ – коло з

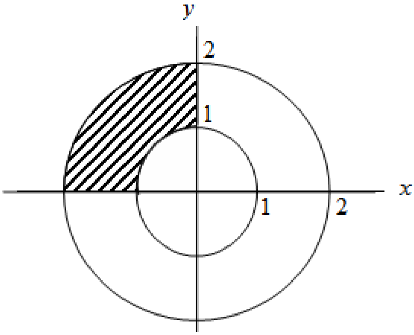

Рисунок 33

центром у початку координат і радіусом $R=2$.

Перейдемо до полярних координат:

$$x=\rho\cos\varphi,\ y=\rho\sin\varphi,$$

$$x^2+y^2=\rho^2,\ dxdy=\rho d\rho d\varphi.$$

Тоді $D: \frac{\pi}{2}\le\varphi\le\pi, 1\le\rho\le 2$.

Отже:

$$\iint\limits_D\left(\sqrt{x^2+y^2}+8\right)dxdy=\iint\limits_{D'}\left(\sqrt{\rho^2}+8\right)\rho d\rho d\varphi=\int\limits_{\frac{\pi}{2}}^{\pi}d\varphi\int\limits_1^2\left(\sqrt{\rho^2}+8\right)\rho d\rho=$$

$$=\int\limits_{\pi/2}^{\pi}d\varphi\int\limits_1^2(\rho+8)\rho d\rho=\int\limits_{\pi/2}^{\pi}d\varphi\int\limits_1^2\left(\rho^2+8\rho\right)d\rho=\int\limits_{\pi/2}^{\pi}\left(\frac{\rho^3}{3}+8\cdot\frac{\rho^2}{2}\right)\Bigg|_1^2 d\varphi=$$

$$=\int\limits_{\pi/2}^{\pi}\left(\frac{\rho^3}{3}+4\rho^2\right)\Bigg|_1^2 d\varphi=\int\limits_{\pi/2}^{\pi}\left(\frac{2^3}{3}+4\cdot 2^2-\left(\frac{1^3}{3}+4\cdot 1^2\right)\right)d\varphi=$$

$$=\int\limits_{\frac{\pi}{2}}^{\pi}\left(\frac{8}{3}+16-\left(\frac{1}{3}+4\right)\right)d\varphi=\int\limits_{\frac{\pi}{2}}^{\pi}\left(\frac{7}{3}+12\right)d\varphi=\int\limits_{\frac{\pi}{2}}^{\pi}\frac{7+36}{3}d\varphi=$$

$$=\int\limits_{\frac{\pi}{2}}^{\pi}\frac{43}{3}d\varphi=\frac{43}{3}\cdot\int\limits_{\frac{\pi}{2}}^{\pi}d\varphi=\frac{43}{3}\cdot\varphi\Big|_{\frac{\pi}{2}}^{\pi}=\frac{43}{3}\cdot\left(\pi-\frac{\pi}{2}\right)=\frac{43}{3}\cdot\frac{\pi}{2}=\frac{43\pi}{6}$$

2.4 Застосування подвійного інтеграла

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
1	*Площа плоскої області* D: в декартовій системі координат	$S=\iint\limits_D dxdy$

	в полярній системі координат	$S=\iint\limits_D \rho d\rho d\varphi$

ПРИКЛАД 1. Обчислити площу плоскої фігури, обмеженої лініями $xy=2,\ x+y=3$.

Розв'язання. Зобразимо область інтегрування (рис. 34): $xy=2,\ y=\dfrac{2}{x}$ – гіпербола, $x+y=3,\ y=3-x$ – пряма.

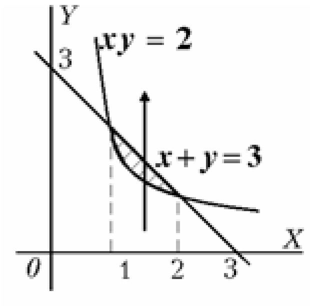

Рисунок 34

Знайдемо точки перетину прямої і гіперболи: $\begin{cases} y=\dfrac{2}{x}; \\ y=3-x, \end{cases}$ $\begin{cases} 3-x=\dfrac{2}{x}; \\ y=3-x, \end{cases}$

$$\begin{cases} \dfrac{x^2-3x+2}{x}=0; \\ y=3-x, \end{cases} \quad \begin{cases} \left[\begin{array}{l} x_1=1; \\ x_2=2, \end{array}\right. \\ y=3-x, \end{cases} \quad \left[\begin{array}{l} \begin{cases} x_1=1; \\ y_1=2, \end{cases} \\ \begin{cases} x_2=2; \\ y_2=1. \end{cases} \end{array}\right.$$

Розглянемо область інтегрування у напрямку осі Oy, тоді її границі інтегрування $1\le x\le 2$, $\dfrac{2}{x}\le y\le 3-x$.

Отже, $S=\iint\limits_D dxdy=\int\limits_1^2 dx\int\limits_{2/x}^{3-x}dy=\int\limits_1^2 dx\left(y\Big|_{2/x}^{3-x}\right)=\int\limits_1^2\left(3-x-\dfrac{2}{x}\right)dx=$

$$=\left(3x-\frac{x^2}{2}-2\ln x\right)\Bigg|_1^2=3(2-1)-\left(\frac{4}{2}-\frac{1}{2}\right)-2(\ln 2-\ln 1)=$$

$$=\frac{3}{2}-2\ln 2\approx 0{,}1\text{ (кв. од.)}$$

ПРИКЛАД 2. Обчислити площу плоскої фігури, обмеженої лініями $xy=1,\ y=2e^x,\ y=4,\ y=6$.

Розв'язання. Зобразимо область інтегрування (рис. 35):

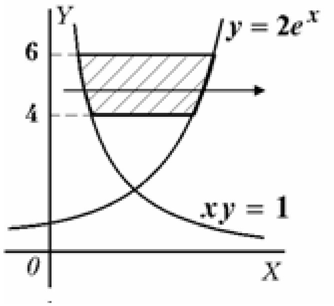

Рисунок 35

$xy = 1$: $y = \dfrac{1}{x}$ – гіпербола, $y = 4$, $y = 6$ – прямі, паралельні осі Ox, $y = 2e^x$ – експонента.

Розглянемо область інтегрування у напрямку осі Ox, виразимо x через y в рівняннях гіперболи і експоненти, тоді границі інтегрування

$$4 \le y \le 6, \ \frac{1}{y} \le x \le \ln\frac{y}{2}.$$

Отже, $S = \iint\limits_D dxdy = \int\limits_4^6 dy \int\limits_{1/y}^{\ln(y/2)} dx = \int\limits_4^6 dy \left(x\Big|_{1/y}^{\ln(y/2)} \right) = \int\limits_4^6 \left(\ln\frac{y}{2} - \frac{1}{y} \right) dy =$

$$= \int\limits_4^6 \ln\frac{y}{2} dy - \int\limits_4^6 \frac{dy}{y} = \int\limits_4^6 \ln\frac{y}{2} dy - \ln y\Big|_4^6 =$$

до першого інтегралу застосуємо інтегрування частинами:

$$\left| \begin{array}{l} u = \ln\dfrac{y}{2}; \ du = \dfrac{2}{y}\cdot\dfrac{dy}{2}; \\ dv = dy; \ v = y \end{array} \right|,$$

тоді

$$= y\cdot\ln\frac{y}{2}\Big|_4^6 - \int\limits_4^6 y\cdot\frac{dy}{y} - \ln y\Big|_4^6 = 6\cdot\ln 3 - 3\cdot\ln 2 - y\Big|_4^6 - \ln 6 + \ln 4 =$$

$$= \ln\frac{3^6}{2^3} - 6 + 4 + \ln\frac{4}{6} \approx 1{,}4 \text{ (кв. од.)}$$

ПРИКЛАД 3. Обчислити площу плоскої фігури, обмеженої лініями $y^2 = -x + 4$, $y^2 = 2x - 5$.

Розв'язання. Зобразимо область інтегрування (рис. 36): $y^2 = -x + 4$ – парабола симетрична осі Ox, вершина $(4;0)$, гілки напрямлені ліворуч; $y^2 = 2x - 5$ – парабола, симетрична

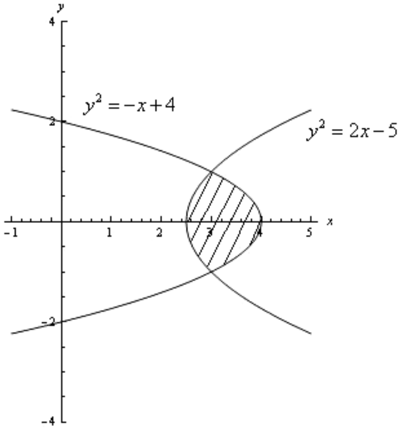

Рисунок 36

осі Ox, вершина $(2,5;0)$, гілки напрямлені праворуч. Розглянемо область інтегрування у напрямку осі Ox, виразимо x через y в рівняннях парабол:

$$y^2=-x+4:\ x=-y^2+4;$$

$$y^2=2x-5:\ 2x=y^2+5,$$

$$x=\frac{y^2+5}{2}.$$

Знайдемо точки перетину ліній:

$$\begin{cases} y^2=-x+4; \\ y^2=2x-5, \end{cases} \begin{cases} y^2=-x+4; \\ -x+4=2x-5, \end{cases} \begin{cases} y^2=-x+4; \\ 3x=9, \end{cases}$$

$$\begin{cases} y^2=-3+4=1; \\ x=3, \end{cases} \begin{cases} y=\pm1; \\ x=3. \end{cases}$$

Таким чином, $D: -1\le y\le 1,\ \dfrac{y^2+5}{2}\le x\le -y^2+4$.

Отже, $$S=\iint\limits_{(D)} dxdy=\int_{-1}^{1}dy\int_{\frac{y^2+5}{2}}^{-y^2+4}dx=\int_{-1}^{1}\left(x\Big|_{\frac{y^2+5}{2}}^{-y^2+4}\right)dy=$$

$$=\int_{-1}^{1}\left(-y^2+4-\frac{y^2+5}{2}\right)dy=\int_{-1}^{1}\left(\frac{-2y^2+8-y^2-5}{2}\right)dy=$$

$$=\frac{1}{2}\int_{-1}^{1}\left(-3y^2+3\right)dy=\frac{1}{2}\left(-3\frac{y^3}{3}+3y\right)\Bigg|_{-1}^{1}=\frac{1}{2}\left(-y^3+3y\right)\Big|_{-1}^{1}=$$

$$=\frac{1}{2}\left(-1^3+3\cdot1-\left(-(-1)^3+3\cdot(-1)\right)\right)=$$

$$=\frac{1}{2}\left(-1+3-(1-3)\right)=\frac{1}{2}\left(2-(-2)\right)=\frac{4}{2}=2 \text{ (кв.од.)}$$

ПРИКЛАД 4. Обчислити площу плоскої фігури, обмеженої лініями $\rho = 2\cos\varphi$, $\rho = 4\cos\varphi$.

Розв'язання. Зобразимо область інтегрування (рис.37): $\rho = 2\cos\varphi$ – коло, центр $(1;0)$, радіус $R=1$; $\rho = 4\cos\varphi$ – коло, центр $(2;0)$, радіус $R=2$. Так як фігура симетрична осі Ox, обчислимо площу тієї половини, яка розташована в першій чверті, а потім результат помножимо на два:

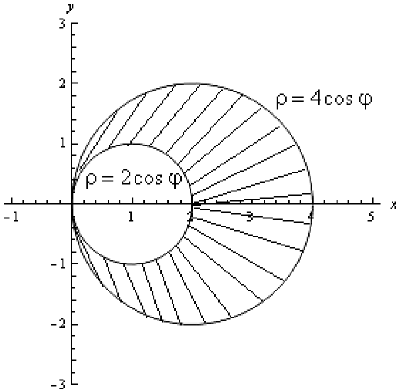

Рисунок 37

$$S = 2\iint\limits_{(D)} \rho d\rho d\varphi =$$

$$= 2\int\limits_0^{\pi/2} d\varphi \int\limits_{2\cos\varphi}^{4\cos\varphi} \rho d\rho =$$

$$= 2\int\limits_0^{\pi/2} \left(\left. \frac{\rho^2}{2} \right|_{2\cos\varphi}^{4\cos\varphi} \right) d\varphi =$$

$$= \int\limits_0^{\pi/2} \left((4\cos\varphi)^2 - (2\cos\varphi)^2 \right) d\varphi =$$

$$= \int\limits_0^{\pi/2} \left(16\cos^2\varphi - 4\cos^2\varphi \right) d\varphi = \int\limits_0^{\pi/2} 12\cos^2\varphi d\varphi =$$

$$= 12\int\limits_0^{\pi/2} \frac{1+\cos 2\varphi}{2} d\varphi = 6\int\limits_0^{\pi/2} (1+\cos 2\varphi) d\varphi = 6\left(\left. \varphi + \frac{1}{2}\sin 2\varphi \right|_0^{\pi/2} \right) =$$

$$= 6\left(\frac{\pi}{2} + \frac{1}{2}\sin\left(2\cdot\frac{\pi}{2} \right) \right) = 3(\pi + \sin\pi) = 3\pi \text{ (кв. од.)}$$

2	*Об'єм циліндричного тіла*	$V = \iint\limits_D f(x;y)dxdy$

ПРИКЛАД 1. Обчислити об'єм тіла, обмеженого поверхнями: $z = x$, $x = \sqrt{9-y^2}$, $y = 2$, $y = 0$, $z = 0$.

Розв'язання. Задане тіло обмежене площинами $z = x$, $y = 2$,

$y=0$, $z=0$ і круговим циліндром $x=\sqrt{9-y^2}$.

Зобразимо тіло і його проекцію на площину xOy (рис. 38):

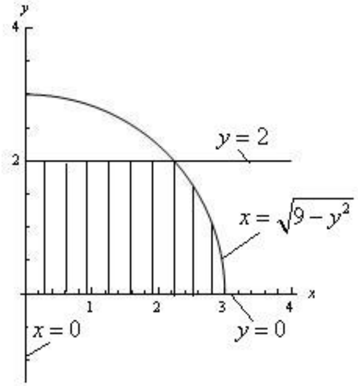

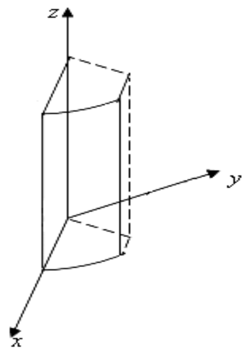

Рисунок 38

Застосуємо формулу $V=\iint\limits_{(D)} f(x;y)\,dxdy$.

Розглянемо область інтегрування D як правильну у напрямку осі Ox, тоді $D: 0\le y\le 2, 0\le x\le \sqrt{9-y^2}$.

Отже, $V=\iint\limits_{(D)} f(x;y)\,dxdy=\int\limits_0^2 dy\int\limits_0^{\sqrt{9-y^2}} xdx=\int\limits_0^2\left(\left.\frac{x^2}{2}\right|_0^{\sqrt{9-y^2}}\right)dy=$

$$=\frac{1}{2}\int\limits_0^2\left(\left(\sqrt{9-y^2}\right)^2-0^2\right)dy=\frac{1}{2}\int\limits_0^2\left(9-y^2\right)dy=\frac{1}{2}\left.\left(9y-\frac{y^3}{3}\right)\right|_0^2=$$

$$=\frac{1}{2}\left(9\cdot 2-\frac{2^3}{3}-0\right)=\frac{1}{2}\left(18-\frac{8}{3}\right)=\frac{1}{2}\cdot\frac{54-8}{3}=\frac{1}{2}\cdot\frac{46}{3}=\frac{23}{3} \text{ (куб. од.)}$$

ПРИКЛАД 2. Обчислити об'єм тіла, обмеженого поверхнями: $z=4-y^2$, $y=x$, $y=2x$, $z=0$.

Розв'язання. Задане тіло обмежене площинами $y=x$, $y=2x$, $z=0$ і параболічним циліндром $z=4-y^2$.

Зобразимо тіло і його проекцію на площину xOy (рис. 39):

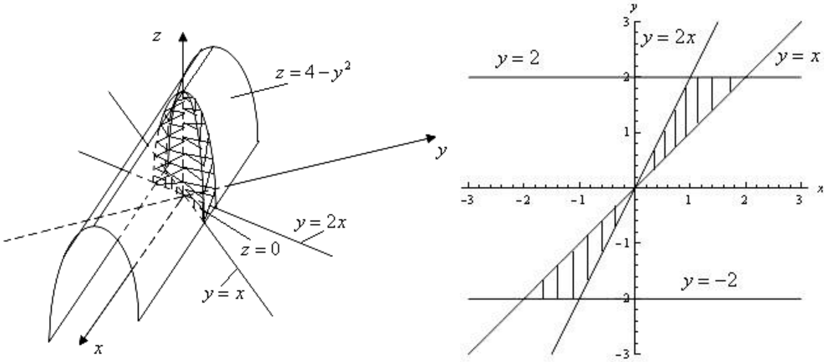

Рисунок 39

Застосуємо формулу $V = \iint\limits_{(D)} f\left(x; y\right) dxdy$.

Так як область інтегрування D є симетричною, то обчислимо об'єм тієї частини, яка розташована в першій чверті і результат помножимо на два. Розглянемо область інтегрування D як правильну у напрямку осі Ox, тоді

$$D: 0 \le y \le 2, y/2 \le x \le y.$$

Отже, $V = 2\iint\limits_{(D)} f\left(x, y\right) dxdy = 2\int\limits_0^2 dy \int\limits_{y/2}^{y} (4 - y^2) dx =$

$$= 2\int\limits_0^2 (4 - y^2)\left(x\Big|_{y/2}^{y}\right) dy = 2\int\limits_0^2 (4 - y^2)\left(y - \frac{y}{2}\right) dy =$$

$$= 2\int\limits_0^2 \left(4y - y^3 - 2y + \frac{y^3}{2}\right) dy = 2\int\limits_0^2 \left(2y - \frac{y^3}{2}\right) dy =$$

$$= 2\left(2\frac{y^2}{2} - \frac{y^4}{8}\right)\Bigg|_0^2 = 2\left(2^2 - \frac{2^4}{8}\right) = 2\left(4 - 2\right) = 4 \text{ (куб. од.)}$$

3	*Маса плоскої пластини*	$m = \iint\limits_{D} \mu(x; y) dxdy$, де $\mu(x; y)$ - поверхнева щільність плоскої пластини

ПРИКЛАД 1. Обчислити масу плоскої пластини, обмеженої областю $D: x^2+y^2 \le 4, x \ge 0, y \ge 0$, якщо її поверхнева щільність $\mu(x,y)=x^3$.

Розв'язання. Побудуємо область D (рис. 40). Застосуємо формулу $m=\iint\limits_{(D)} \mu(x,y)\,dxdy = \iint\limits_{(D)} x^3 dxdy$. Перейдемо до полярних координат: $x=\rho\cos\varphi$, $y=\rho\sin\varphi$, $x^2+y^2=\rho^2$, $dxdy=\rho d\rho d\varphi$. Тоді

$$D: 0 \le \varphi \le \frac{\pi}{2}, 0 \le \rho \le 2.$$

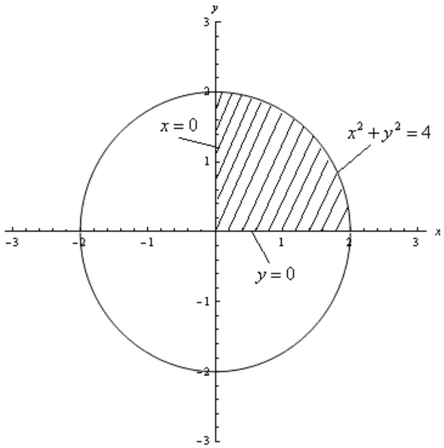

Рисунок 40

Таким чином,

$$m=\iint\limits_{(D)} x^3 dxdy =$$

$$=\iint\limits_{(D')} (\rho\cos\varphi)^3 \rho d\rho d\varphi =$$

$$=\int\limits_0^{\frac{\pi}{2}} d\varphi \int\limits_0^2 \rho^3 \cos^3\varphi \cdot \rho d\rho =$$

$$=\int\limits_0^{\frac{\pi}{2}} \cos^3\varphi d\varphi \int\limits_0^2 \rho^4 d\rho = \int\limits_0^{\frac{\pi}{2}} \cos^3\varphi \left(\left. \frac{\rho^5}{5} \right|_0^2 \right) d\varphi = \int\limits_0^{\frac{\pi}{2}} \cos^3\varphi \left(\frac{2^5}{5} - 0 \right) d\varphi =$$

$$=\frac{32}{5}\int\limits_0^{\frac{\pi}{2}} \cos^3\varphi d\varphi = \frac{32}{5}\int\limits_0^{\frac{\pi}{2}} \cos^2\varphi \cdot \cos\varphi d\varphi \frac{32}{5}\int\limits_0^{\frac{\pi}{2}} \left(1-\sin^2\varphi\right)\cdot\cos\varphi d\varphi =$$

$$=\left| \begin{matrix} t=\sin\varphi,\ dt=\cos\varphi d\varphi \\ t_1=\sin 0=0,\ t_2=\sin\frac{\pi}{2}=1 \end{matrix} \right| = \frac{32}{5}\int\limits_0^1 \left(1-t^2\right) dt = \frac{32}{5}\int\limits_0^1 dt - \frac{32}{5}\int\limits_0^1 t^2 dt =$$

$$=\frac{32}{5}\int\limits_0^1 dt - \frac{32}{5}\int\limits_0^1 t^2 dt = \frac{32}{5} t\Big|_0^1 - \frac{32}{5}\cdot \left. \frac{t^3}{3} \right|_0^1 = \frac{32}{5} - \frac{32}{5}\cdot\frac{1}{3} = \frac{64}{15} \text{ (од. маси)}$$

4	*Статичні моменти плоскої пластини:* відносно осі Ox відносно осі Oy	$M_x = \iint\limits_D y \cdot \mu(x;y)dxdy$, $M_y = \iint\limits_D x \cdot \mu(x;y)dxdy$

ПРИКЛАД. Обчислити статичний моменти плоскої пластини, обмеженої областю D: $x^2 + y^2 \geq y$, $x^2 + y^2 \geq 2y$, $y \geq x$, $y \geq -x/\sqrt{3}$, відносно осі Ox, якщо її поверхнева щільність $\mu(x,y) = 2 - y$.

Розв'язання. Побудуємо область D (рис. 41), яка обмежена двома колами і двома прямими.

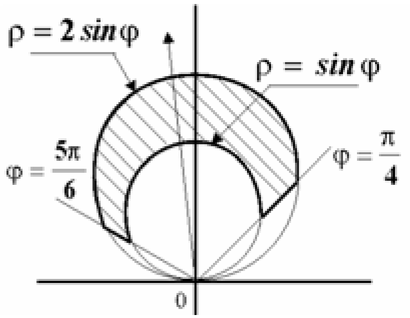

Рисунок 41

Виділимо повні квадрати, щоб привести рівняння кіл до канонічного вигляду:

$$x^2 + y^2 = y,$$

$$x^2 + y^2 - y + \left(\frac{1}{2}\right)^2 - \left(\frac{1}{2}\right)^2 = 0,$$

$$x^2 + \left(y - \frac{1}{2}\right)^2 = \frac{1}{4},$$

$$\text{центр} - \left(0;\frac{1}{2}\right),\ R = \frac{1}{2};$$

$$x^2 + y^2 = 2y,\ \ x^2 + y^2 - 2y + 1^2 - 1^2 = 0,\ \ x^2 + \left(y-1\right)^2 = 1,$$

$$\text{центр} - \left(0;1\right),\ R = 1.$$

Перейдемо до полярних координат: $x = \rho\cos\varphi$, $y = \rho\sin\varphi$, $x^2 + y^2 = \rho^2$, $dxdy = \rho d\rho d\varphi$, поверхнева щільність $\mu(x,y) = 2 - y = 2 - \rho\sin\varphi$; границі області інтегрування:

$$x^2 + y^2 = y,\ \rho^2 = \rho\sin\varphi,\ \rho_1 = \sin\varphi;$$

$$x^2 + y^2 = 2y,\ \rho^2 = 2\rho\sin\varphi,\ \rho_2 = 2\sin\varphi;$$

$$y = x, tg\varphi = 1,\ \varphi_1 = \pi/4;$$

$$y = -x/\sqrt{3}, tg\varphi = -1/\sqrt{3}, \varphi_2 = 5\pi/6\,.$$

Знайдемо статичний момент відносно осі Ox, застосуємо формулу:

$$M_x = \iint\limits_D y \cdot \mu(x;y)dxdy = \int\limits_{\pi/4}^{5\pi/6} d\varphi \int\limits_{\sin\varphi}^{2\sin\varphi} \rho\sin\varphi \cdot (2 - \rho\sin\varphi)\rho d\rho =$$

$$= \int\limits_{\pi/4}^{5\pi/6} \sin\varphi d\varphi \int\limits_{\sin\varphi}^{2\sin\varphi} (2\rho^2 - \rho^3\sin\varphi)d\rho =$$

$$= \int\limits_{\pi/4}^{5\pi/6} \sin\varphi \left(\frac{2\rho^3}{3} - \frac{\rho^4}{4}\sin\varphi \right)\Bigg|_{\sin\varphi}^{2\sin\varphi} d\varphi =$$

$$= \int\limits_{\pi/4}^{5\pi/6} \sin\varphi \Big(2/3\big(8\sin^3\varphi - \sin^3\varphi\big) - \sin\varphi/4\big(4\sin^4\varphi - \sin^4\varphi\big)\Big) d\varphi =$$

$$= \int\limits_{\pi/4}^{5\pi/6} \sin\varphi \left(\frac{2}{3}\big(8\sin^3\varphi - \sin^3\varphi\big) - \frac{\sin\varphi}{4}\big(4\sin^4\varphi - \sin^4\varphi\big) \right) d\varphi =$$

$$= \int\limits_{\pi/4}^{5\pi/6} \left(\frac{14}{3}\sin^4\varphi - \frac{3\sin^6\varphi}{4} \right) d\varphi = \frac{14}{3}\int\limits_{\pi/4}^{5\pi/6} \left(\frac{1}{2}(1 - \cos 2\varphi) \right)^2 d\varphi -$$

$$- \frac{3}{4}\int\limits_{\pi/4}^{5\pi/6} \left(\frac{1}{2}(1 - \cos 2\varphi) \right)^3 d\varphi = \frac{7}{6}\int\limits_{\pi/4}^{5\pi/6} \big(1 - 2\cos 2\varphi + \cos^2 2\varphi\big) d\varphi -$$

$$- \frac{3}{32}\int\limits_{\pi/4}^{5\pi/6} \big(1 - 3\cos 2\varphi + 3\cos^2 2\varphi - \cos^3 2\varphi\big) d\varphi =$$

$$= \frac{7}{6}\left(\varphi - \frac{2}{2}\sin 2\varphi \right)\Bigg|_{\pi/4}^{5\pi/6} + \frac{7}{6}\int\limits_{\pi/4}^{5\pi/6} \frac{1}{2}\big(1 + \cos 4\varphi\big) d\varphi -$$

$$- \frac{3}{32}\left(\varphi - \frac{3}{2}\sin 2\varphi \right)\Bigg|_{\pi/4}^{5\pi/6} - \frac{9}{32}\int\limits_{\pi/4}^{5\pi/6} \frac{1}{2}\big(1 + \cos 4\varphi\big) d\varphi +$$

$$+ \frac{3}{32}\int\limits_{\pi/4}^{5\pi/6} \big(1 - \sin^2 2\varphi\big)\cos 2\varphi d\varphi =$$

<table>
<tr><td colspan="3">

$$=\frac{7}{6}\left(\frac{5\pi}{6}-\frac{\pi}{4}-\sin\left(\frac{5\pi}{3}\right)+\sin\frac{\pi}{2}\right)+\frac{7}{12}\left(\varphi+\frac{1}{4}\sin 4\varphi\right)\Bigg|_{\pi/4}^{5\pi/6}-$$

$$-\frac{3}{32}\left(\frac{5\pi}{6}-\frac{\pi}{4}-\frac{3}{2}\sin\frac{5\pi}{3}+\frac{3}{2}\sin\frac{\pi}{2}\right)-\frac{9}{64}\left(\varphi+\frac{1}{4}\sin 4\varphi\right)\Bigg|_{\pi/4}^{5\pi/6}+$$

$$+\frac{3}{64}\left(\sin 2\varphi-\frac{\sin^3 2\varphi}{3}\right)\Bigg|_{\pi/4}^{5\pi/6}=\frac{7}{6}\left(\frac{7\pi}{12}+\frac{\sqrt{3}}{2}+1\right)+$$

$$+\frac{7}{12}\left(\frac{7\pi}{12}+\frac{1}{4}\left(\sin\frac{10\pi}{3}-0\right)\right)-\frac{3}{32}\left(\frac{7\pi}{12}-\frac{3}{2}\left(\frac{-\sqrt{3}}{2}-1\right)\right)-$$

$$-\frac{9}{64}\left(\frac{7\pi}{12}+\frac{1}{4}\left(\sin\frac{10\pi}{3}-0\right)\right)+\frac{3}{64}\left(\sin\frac{5\pi}{3}-1-\frac{1}{3}\left(\sin^3\frac{5\pi}{3}-1\right)\right)\approx$$

$$\approx 4{,}55$$

</td></tr>
<tr><td>5</td><td>Момент інерції пластини відносно осей координат:
відносно осі Ox

відносно осі Oy</td><td>

$$I_x=\iint_D y^2\cdot\mu(x;y)dxdy$$

$$I_y=\iint_D x^2\cdot\mu(x;y)dxdy$$

</td></tr>
<tr><td>6</td><td>Момент інерції пластини відносно початку координат:</td><td>

$$I_0=I_x+I_y=$$

$$=\iint_D(x^2+y^2)\cdot\mu(x;y)dxdy$$

</td></tr>
<tr><td>7</td><td>Координати центра мас (тяжіння) $C\left(x_c;y_c\right)$ плоскої пластини:</td><td>

$$x_c=\frac{M_y}{M}=\frac{\iint_D x\cdot\mu(x;y)ds}{\iint_D \mu(x;y)ds}$$

$$y_c=\frac{M_x}{M}=\frac{\iint_D y\cdot\mu(x;y)ds}{\iint_D \mu(x;y)ds}$$

</td></tr>
</table>

	Координати центра тяжіння однорідної плоскої пластини *(* $\mu(x;y)=\text{const}$ *)*	$x_c=\dfrac{\iint\limits_D x ds}{\iint\limits_D ds}=\dfrac{\iint\limits_D x ds}{S}$, $y_c=\dfrac{\iint_D y ds}{\iint_D ds}=\dfrac{\iint_D y ds}{S}$

2.5 Потрійний інтеграл: поняття і властивості

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
Потрійний інтеграл є логічним продовженням поняття інтегралу на випадок функції трьох незалежних змінних за просторовою областю. Нехай у замкненій області (V) трьохвимірного простору у прямокутній системі координат $Oxyz$ задано функцію $u=u(x,y,z)$. Розіб’ємо область (V) довільною сіткою поверхонь на елементарні частини (елементарні об’єми) Δv_i $(i=1,2,...,n)$, обчислимо значення функції в довільній точці кожної елементарної області і складемо інтегральну суму		
1	*Інтегральною сумою* функції $u=u(x,y,z)$ за областю (V) називається сума добутків значень функції в обраних точках функції на об’єми відповідних часткових (елементарних) областей Δv_i	$\sum\limits_{i=1}^{n} f(x_i,y_i,z_i)\Delta v_i$
2	*Потрійним інтегралом* від функції $u=u(x,y,z)$ за об-	$\iiint\limits_{(V)} f(x,y,z)dv=$

	ластю (V) називається границя отриманої інтегральної суми при необмеженому збільшенні числа розбиттів області на частини і при прямуванні об'ємів цих частин до нуля	$= \lim\limits_{n\to\infty} \sum\limits_{i=1}^{n} f(x_i, y_i, z_i)\Delta v_i$, область (V) називається *областю інтегрування* для підінтегральної функції $u = u(x, y, z)$
3	*Теорема існування потрійного інтеграла:* Якщо функція $f(x, y, z)$ є неперервною або кусково-неперервною в області (V), то потрійний інтеграл завжди існує і дорівнює визначеному числу	
4	*Геометричний зміст* потрійного інтеграла: 1) якщо функція $f(x, y, z) \equiv 1$ в усіх точках області (V), то потрійний інтеграл є об'ємом тіла, яке розташоване в області інтегрування; 2) якщо підінтегральна функція відмінна від одиниці в області інтегрування, то інтеграл геометричного змісту не має	$V = \iiint\limits_{(V)} dv = \iiint\limits_{(V)} dxdydz$
5	*Фізичний зміст* потрійного інтеграла: маса тіла, яке займає область (V) і має змінну щільність $\mu(x, y, z)$, дорівнює потрійному інтегралу від щільності за областю (V)	$m = \iiint\limits_{(V)} \mu(x, y, z)dv$

6	*Властивості потрійного інтеграла:* 1) *почленне інтегрування:* потрійний інтеграл від алгебраїчної суми функцій дорівнює алгебраїчній сумі інтегралів від доданків; 2) *винесення постійного множника:* постійний множник можна виносити за знак потрійного інтеграла; 3) *розбиття області інтегрування на частини:* якщо область інтегрування можна розбити на частини, то потрійний інтеграл можна представити у вигляді суми інтегралів за окремими частинами області; 4) *оцінка потрійного інтеграла:* якщо M і m – відповідно найбільше і найменше значення функції $f(x;y;z)$ в області (V), то величина потрійного інтеграла не менша за $m \cdot V$ і не більша за $M \cdot V$, де V – об'єм області (V); 5) *теорема про середнє для подвійного інтеграла:* якщо функція $f(x;y;z)$ неперервна в області (V), то справедлива рівність: $$\iiint\limits_{(V)} f(x,y,z)dv = f(C) \cdot V,$$ де V – об'єм області інтегрування, а $f(C)$ – значення підінтегральної функції у деякій точці C цієї області. У фізичному змісті теорема про середнє для потрійного інтегралу означає, що маса тіла, яке має змінну об'ємну щільність, дорівнює добутку об'єма тіла на величину щільності в деякій точці C цієї області (значення $\mu(C) = \mu_{ср.}$ – середня щільність тіла). *Визначення.* Середнім значенням функції $f(x;y;z)$ в області (V) називається величина $$f(C) = \frac{1}{V} \iiint\limits_{(V)} f(x,y,z)dv$$

2.6 Потрійний інтеграл у прямокутних координатах

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
1	*Алгоритм обчислення потрійного інтегралу в прямокутній системі координат* від функції $u(x;y;z)$ за просторовою областю (V) (рис. 42): 1) побудувати в системі координат $Oxyz$ область інтегрування (V); 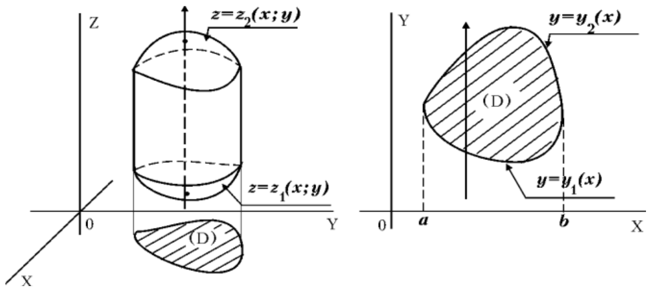 Рисунок 42 2) елемент об'єму dv замінити на добуток $dxdydz$; обрати порядок інтегрування в залежності від вигляду області інтегрування (V). Спроектувати область (V) на одну з координатних площин, в результаті отримати її проекцію – плоску область D, і рівняння поверхонь, які обмежують просторову область (V); 3) визначити за допомогою рисунка плоскої області D границі інтегрування, як у подвійному інтегралі; 4) якщо поверхня (V) правильна у напрямку осі Oz, а плоска область D правильна у напрямку осі Oy, то послідовність інтегрування буде такою: внутрішнє за змінною z: $z_1(x,y) \le z \le z_2(x,y)$, проміжне за змінною y: $y_1(x) \le y \le y_2(x)$,	

	а зовнішнє за змінною x: $a \le x \le b$. Потрійний інтеграл у вигляді повторного запишеться так: $$\iiint\limits_{(V)} f(x,y,z)dv = \int\limits_a^b dx \int\limits_{y_1(x)}^{y_2(x)} dy \int\limits_{z_1(x,y)}^{z_2(x,y)} f(x,y,z)dz;$$ 5) спочатку треба обчислити внутрішній інтеграл за змінною z (при цьому змінні x і y вважаються постійними), потім обчислити подвійний інтеграл. Зауваження. Розглянуто один із способів переходу від потрійного інтегралу до трьохкратного. Не обов'язково внутрішній інтеграл в потрійному треба розглядати за змінною z, він може бути також за змінними x або y. Аналогічно з проміжним і зовнішнім інтегруванням. Таким чином, існує шість способів переходу від потрійного інтегралу до трьохкратного

ПРИКЛАД 1. Обчислити потрійний інтеграл $2\int\limits_{-1}^{2} dx \int\limits_{0}^{1} dy \int\limits_{y^2+2}^{4-y^2} dz$.

Розв'язання. $2\int\limits_{-1}^{2} dx \int\limits_{0}^{1} dy \int\limits_{y^2+2}^{4-y^2} dz = 2\int\limits_{-1}^{2} dx \int\limits_{0}^{1} \left(z\Big|_{y^2+2}^{4-y^2} \right) dy =$

$$= 2\int\limits_{-1}^{2} dx \int\limits_{0}^{1} \left(4 - y^2 - \left(y^2 + 2\right)\right) dy = 2\int\limits_{-1}^{2} dx \int\limits_{0}^{1} \left(4 - y^2 - y^2 - 2\right) dy =$$

$$= 2\int\limits_{-1}^{2} dx \int\limits_{0}^{1} \left(2 - 2y^2\right) dy = 4\int\limits_{-1}^{2} dx \int\limits_{0}^{1} \left(1 - y^2\right) dy =$$

$$= 4\int\limits_{-1}^{2} \left(y - \frac{y^3}{3} \right)\Bigg|_0^1 dx = 4\int\limits_{-1}^{2} \left(1 - \frac{1^3}{3} - \left(0 - \frac{0^3}{3} \right) \right) dx = 4 \cdot \frac{2}{3} \int\limits_{-1}^{2} dx =$$

$$= \frac{8}{3} \int\limits_{-1}^{2} dx = \frac{8}{3} \cdot x\Big|_{-1}^{2} = \frac{8}{3} \cdot \left(2 - (-1)\right) = \frac{8}{3} \cdot 3 = 8$$

ПРИКЛАД 2. Записати потрійний інтеграл $\iiint\limits_{(V)} f(x;y;z)dxdydz$ у вигляді повторного і розставити границі інтегрування за областю (V), обмеженою поверхнями $3x+4y=12$, $z=6-x^2-y^2$, $x\geq 0$, $y\geq 0$, $z\geq 0$.

Розв'язання. Зобразимо задані поверхні (рис. 43):

$z=6-x^2-y^2$ – еліптичний параболоїд, головна вісь – вісь Oz, вершина $(0;0;6)$, площина $3x+4y=12$, координатні площини $x=0$, $y=0$, $z=0$.

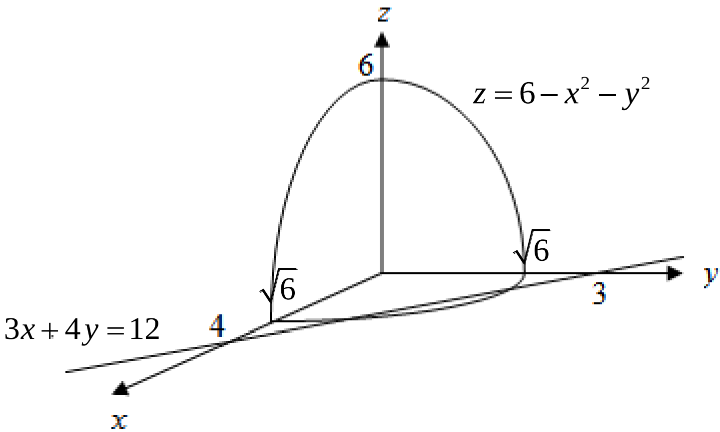

Рисунок 43

Зробимо проекцію тіла на площину xOy (рис. 44): $x^2+y^2=6$ – коло з центром на початку координат і радіусом $R=\sqrt{6}$, $3x+4y=12$ – пряма, $x=0$ – вісь Oy, $y=0$ – вісь Ox.

Знайдемо точки перетину ліній:

$$\begin{cases} 6-x^2-y^2=0; \\ 3x+4y=12, \end{cases} \quad \begin{cases} 6-x^2-y^2=0; \\ y=\dfrac{12-3x}{4}, \end{cases} \quad \begin{cases} 6-x^2-\left(\dfrac{12-3x}{4}\right)^2=0; \\ y=\dfrac{12-3x}{4}, \end{cases}$$

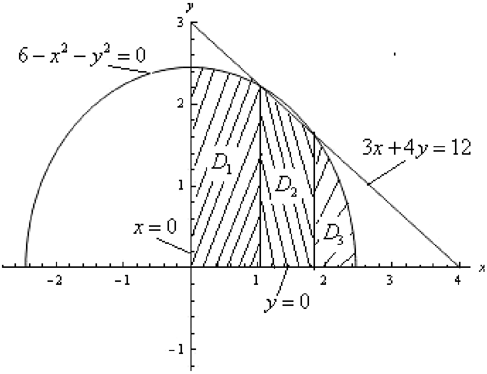

Рисунок 44

$$6-x^2-\left(\frac{12-3x}{4}\right)^2=0,$$

$$6-x^2-\frac{(12-3x)^2}{16}=0,$$

$$\frac{96-16x^2-(12-3x)^2}{16}=0,$$

$$96-16x^2-(12-3x)^2=0,$$

$$96-16x^2-\left(144-72x+9x^2\right)=0,\ 96-16x^2-144+72x-9x^2=0,$$

$$-25x^2+72x-48=0,\ 25x^2-72x+48=0,$$

$$D=5184-4800=384\approx 19,6,$$

$$x_1=\frac{72-19,6}{50}\approx 1,05,\ x_2=\frac{72+19,6}{50}\approx 1,83.$$

Розглянемо отриману область у напрямку осі Oy, тоді вона розбивається на три частини:

$$D_1: 0\le x\le 1,05, 0\le y\le\sqrt{6-x^2},$$

$$D_2: 1,05\le x\le 1,83, 0\le y\le\frac{12-3x}{4},$$

$$D_3: 1,83\le x\le\sqrt{6}, 0\le y\le\sqrt{6-x^2},$$

при цьому $0\le z\le 6-x^2-y^2$.

Тоді: $\iiint\limits_{(V)} f(x;y;z)dxdydz=\int\limits_0^{1,05}dx\int\limits_0^{\sqrt{6-x^2}}dy\int\limits_0^{6-x^2-y^2}f(x;y;z)dxdydz+$

$$+\int\limits_{1,05}^{1,83}dx\int\limits_0^{\frac{12-3x}{4}}dy\int\limits_0^{6-x^2-y^2}f(x;y;z)dxdydz+$$

$$+\int\limits_{1,83}^{\sqrt{6}}dx\int\limits_0^{\sqrt{6-x^2}}dy\int\limits_0^{6-x^2-y^2}f(x;y;z)dxdydz$$

ПРИКЛАД 3. Розставити границі інтегрування у потрійному інтегралі $\iiint\limits_{(V)} f(x;y;z)dxdydz$ за областю (V), обмеженою поверхнями: $x=0,\ y=1,\ y=2x,\ x+y+z=3,\ x\geq 0,\ z\geq 0$.

Розв'язання. Будуємо область інтегрування (V) (рис. 45). Вона обмежена координатними площинами yOz і xOy; площиною $y=1$, яка паралельна площині xOz, площиною $y=2x$, яка проходить через вісь xOz; і площиною $x+y+z=3$, яка відтинає на координатних осях рівні відрізки, які дорівнюють трьом.

Спроектуємо область (V) на площину xOy (рис. 45). Отримана плоска область D обмежена прямими $x=0$, $y=1$, $y=2x$, $x+y=3$. Останнє рівняння отримане як перетин площин $x+y+z=3$ і $z=0$.

Розглянемо просторову область (V) у напрямі осі Oz. Тоді $z_1=0$ – поверхня входу, $z_2=3-x-y$ – поверхня виходу. Плоску область D розглянемо у напрямі осі Ox;

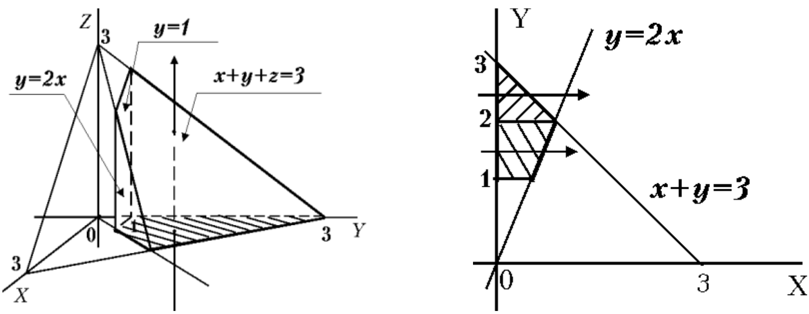

Рисунок 45

знайдемо координати точки перетину прямих $y=2x,\ x+y=3$, це буде точка $(1;2)$. Тоді область D розбивається прямою $y=2$ на дві частини: $D_1: 0\leq x\leq y/2$ і

$D_2: 0 \le x \le 3-y$.

Отже, потрійний інтеграл буде дорівнювати сумі двох трьохкратних інтегралів:

$$\iiint\limits_{(V)} f(x;y;z)dxdydz = \int_1^2 dy \int_0^{y/2} dx \int_0^{3-x-y} f(x;y;z)dxdydz +$$

$$+\int_2^3 dy \int_0^{3-y} dx \int_0^{3-x-y} f(x;y;z)dxdydz$$

ПРИКЛАД 4. Обчислити потрійний інтеграл $\iiint\limits_{(V)} y\cos(x+2z)dxdydz$ за областю (V), обмеженою поверхнями: $y \le \sqrt{x}$, $2x+4z \le \pi$, $z \ge 0$.

Розв'язання. Будуємо область інтегрування (V) (рис. 46). Вона обмежена координатними площинами xOz і xOy, площиною $2x+4z=\pi$ і параболічним циліндром $y=\sqrt{x}$.

Спроектуємо область (V) на площину xOy (рис. 46). Отримана плоска область D обмежена прямими $x=\pi/2$, $y=0$ і параболою $y=\sqrt{x}$.

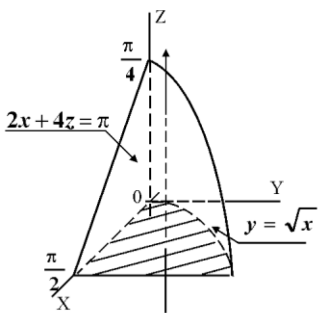

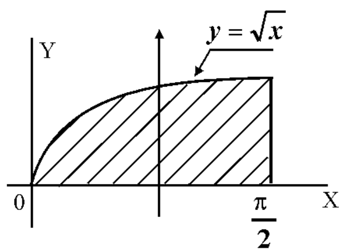

Рисунок 46

Розглянемо просторову область (V) у напрямі осі Oz. Тоді $z_1=0$ – поверхня входу, $z_2=(\pi-2x)/4$ – поверхня виходу

Плоску область D розглянемо у напрямі осі Oy: $0 \le x \le \pi/2$, $0 \le y \le \sqrt{x}$.   Отже, потрійний інтеграл буде дорівнювати такому трьохкратному інтегралу: $$\iiint\limits_{(V)} y\cos(x+2z)dxdydz = \int\limits_0^{\pi/2} dx \int\limits_0^{\sqrt{x}} ydy \int\limits_0^{(\pi-2x)/4} \cos(x+2z)dz =$$ $$= \int\limits_0^{\pi/2} dx \int\limits_0^{\sqrt{x}} \frac{1}{2} y\left(\sin(x+2z)\Big\|_0^{(\pi-2x)/4}\right)dy =$$ $$= \frac{1}{2}\int\limits_0^{\pi/2} dx \int\limits_0^{\sqrt{x}} y\left(\sin\frac{\pi}{2} - \sin x\right)dy = \frac{1}{2}\int\limits_0^{\pi/2} (1-\sin x)dx \int\limits_0^{\sqrt{x}} ydy =$$ $$= \frac{1}{2}\int\limits_0^{\pi/2} (1-\sin x)\left(\frac{y^2}{2}\Big\|_0^{\sqrt{x}}\right)dx = \frac{1}{4}\int\limits_0^{\pi/2} (1-\sin x)xdx =$$ $$= \frac{1}{4}\left(\int\limits_0^{\pi/2} xdx - \int\limits_0^{\pi/2} x\sin xdx\right) = \frac{1}{4}\left(\frac{\pi^2}{8} - 1\right)$$

2.7 Заміна змінних у потрійному інтегралі

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
1	Коли обчислення потрійного інтегралу у декартовій системі координат є важким, має сенс перейти до нових координат, які спрощують роботу з цим інтегралом. Нехай нові змінні u, v, w пов'язані з декартовими координатами x, y, z співвідношеннями $\begin{cases} x = x(u,v,w); \\ y = y(u,v,w); \\ z = z(u,v,w), \end{cases}$ де	

	$x(u,v,w)$, $y(u,v,w)$ і $z(u,v,w)$ мають неперервні частинні похідні в області (V^*) змінних u,v,w	
2	Формула *заміни змінних у потрійному інтегралі*	$\iiint\limits_{(V)} f(x;y;z)dxdydz =$ $= \iiint\limits_{(V^*)} F(u;v;w)\left\|J\right\|dudvdw,$ де J - якобіан переходу $J = \begin{vmatrix} x'_u & x'_v & x'_w \\ y'_u & y'_v & y'_w \\ z'_u & z'_v & z'_w \end{vmatrix}$
3	*Алгоритм переходу у потрійному інтегралі від декартових координат до нових криволінійних u,v,w:* 1) в підінтегральній функції $f(x;y;z)$ перейти до змінних u,v,w за допомогою формули переходу; 2) обчислити якобіан переходу J; 3) границі області інтегрування записати у нових змінних u,v,w; 4) знайти межі інтегрування для нових змінних; 5) записати вихідний інтеграл у нових координатах, перейти до трьохкратного і обчислити його	

2.8 Потрійний інтеграл у циліндричних координатах

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
1	Циліндрична система є узагальненням полярної системи координат на просторовий випадок	
2	*Формули переходу від декартових координат до циліндричних у потрійному інтегралі,* де $(\rho;\varphi)$ – по-	$\begin{cases} x = \rho\cos\varphi; \\ y = \rho\sin\varphi; \\ z = z, \end{cases}$

<table>
<tr>
<td></td>
<td>лярні координати проекції точки M на площину xOy, z – апліката точки M (рис. 47)</td>
<td>

$$\begin{cases} \rho = \sqrt{x^2 + y^2}; \\ tg\varphi = y/x; \\ z = z, \end{cases}$$

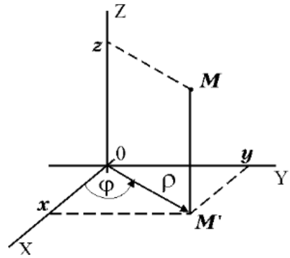

Рисунок 47
</td>
</tr>
<tr>
<td>3</td>
<td colspan="2">

Алгоритм переходу у потрійному інтегралі від декартових координат до циліндричних:

1) в підінтегральній функції $f(x;y;z)$ перейти до циліндричних координат за формулами

$$f(x;y;z) = f(\rho\cos\varphi;\ \rho\sin\varphi;\ z);$$

2) обчислити якобіан переходу J:

$$J = \begin{vmatrix} x'_\rho & x'_\varphi & x'_z \\ y'_\rho & y'_\varphi & y'_z \\ z'_\rho & z'_\varphi & z'_z \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} \cos\varphi & -\rho\sin\varphi & 0 \\ \sin\varphi & \rho\cos\varphi & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{vmatrix} = \rho,$$

отже, елемент об'єму в циліндричній системі координат дорівнює $dv = \rho d\rho d\varphi dz$;

3) записати у циліндричних координатах рівняння поверхонь $z = z(\rho\cos\varphi;\ \rho\sin\varphi)$ і рівняння ліній $\rho = \rho(\varphi)$;

4) знайти межі інтегрування для нових змінних ρ і φ;

5) записати потрійний інтеграл у вигляді трьохкратного і обчислити його: $\iiint\limits_{(V)} f(x;y;z)dxdydz =$

$$= \int\limits_{\varphi_1}^{\varphi_2} d\varphi \int\limits_{\rho_1(\varphi)}^{\rho_2(\varphi)} \rho d\rho \int\limits_{z_1(\rho,\varphi)}^{z_2(\rho,\varphi)} f(\rho\cos\varphi, \rho\sin\varphi, z)dz$$
</td>
</tr>
</table>

Зауваження 1. В деяких випадках, коли область (V) зручніше спроектувати на площину xOz або yOz, треба застосувати наступні формули:

$$\begin{cases} x=\rho\cos\varphi; \\ y=y; \\ z=\rho\sin\varphi \end{cases} \text{ або } \begin{cases} x=x; \\ y=\rho\cos\varphi; \\ z=\rho\sin\varphi \end{cases} \text{ відповідно.}$$

Зауваження 2. Ефективно застосовувати циліндричні координати у тих випадках, коли область (V) обмежена параболоїдами, циліндрами, конусами та їх поєднаннями з іншими поверхнями.

Зауваження 3. Приклади перетворення рівнянь поверхонь при переході від декартових координат до циліндричних дивитись у додатку Л

ПРИКЛАД 1. Перейти у потрійному інтегралі $\iiint\limits_{(V)} f(x;y;z)dxdydz$ до циліндричних координат, де область (V) обмежена поверхнями: $x^2+y^2+z^2\le 4,\ x^2+y^2\le 1,\ z\ge 0$.

Розв'язання. Побудуємо область інтегрування (V) (рис. 48). Вона обмежена знизу координатною площиною xOy, зверху – сферичною поверхнею $x^2+y^2+z^2=4$, а збоку – циліндрричною поверхнею $x^2+y^2=1$. Розглянемо отримане тіло у напрямку осі Oz, тоді $z=0$ – поверхня входу, $z=\sqrt{4-x^2-y^2}$ – поверхня виходу.

Спроектуємо область (V) на площину xOy (рис. 48). Отримана плоска область D є колом $x^2+y^2=1$.

Перейдемо до циліндричних координат за допомогою формул: $\begin{cases} x=\rho\cos\varphi; \\ y=\rho\sin\varphi; \\ z=z, \end{cases}$ тоді $0\le z\le\sqrt{4-\rho^2}$, $0\le\rho\le 1$, $0\le\varphi\le 2\pi$ –

границі інтегрування, $dxdydz = \rho d\rho d\varphi dz$ – елемент об'єму.

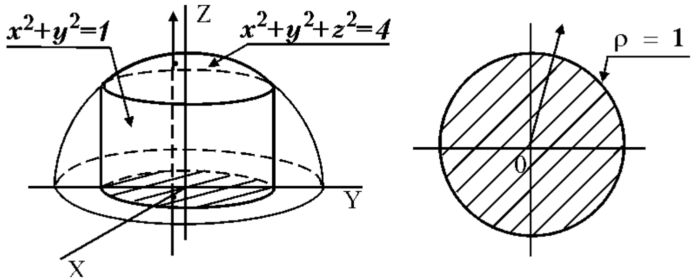

Рисунок 48

Отже, потрійний інтеграл в циліндричних координатах матиме вигляд:

$$\iiint\limits_{(V)} f(x;y;z)dxdydz = \int\limits_0^{2\pi} d\varphi \int\limits_0^1 \rho d\rho \int\limits_0^{\sqrt{4-\rho^2}} f(\rho\cos\varphi, \rho\sin\varphi, z)dz$$

ПРИКЛАД 2. Перейти у потрійному інтегралі $\iiint\limits_{(V)} f(x;y;z)dxdydz$ до циліндричних координат, де область (V) обмежена поверхнями: $x^2+z^2=1-y,\ y=0,\ x\ge 0,\ z\ge 0$.

Розв'язання. Побудуємо область інтегрування (V) (рис. 49). Вона обмежена координатними площинами xOy, xOz, yOz і параболоїдом $x^2+y^2=1-y$. Розглянемо отримане тіло у напрямі осі Oy, тоді $y=0$ – поверхня входу, $y=1-x^2-y^2$ – поверхня виходу.

Спроектуємо область (V) на площину xOz (рис. 49). Отримана плоска область D є чвертю кола: $x^2+z^2\le 1,\ x\ge 0,\ z\ge 0$.

Перейдемо до циліндричних координат за допомогою формул: $\begin{cases} x=\rho\cos\varphi; \\ y=y; \\ z=\rho\sin\varphi, \end{cases}$ тоді $0\le y\le\sqrt{1-\rho^2}$, $0\le\rho\le 1$, $0\le\varphi\le\pi/2$ –

границі інтегрування, $dxdydz = \rho d\rho d\varphi dy$ – елемент об’єму.

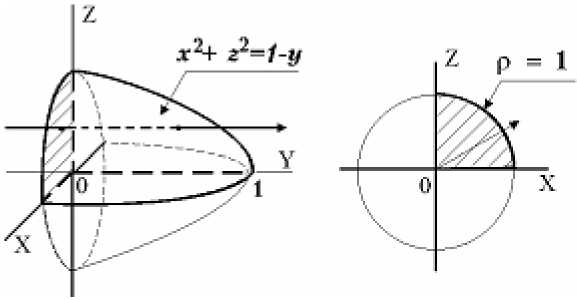

Рисунок 49

Отже, потрійний інтеграл в циліндричних координатах матиме вигляд:

$$\iiint\limits_{(V)} f(x;y;z)dxdydz = \int\limits_0^{\pi/2} d\varphi \int\limits_0^1 \rho d\rho \int\limits_0^{\sqrt{1-\rho^2}} f(\rho\cos\varphi,\ y,\ \rho\sin\varphi)dy$$

ПРИКЛАД 3. Перейти у потрійному інтегралі $\iiint\limits_{(V)} f(x;y;z)dxdydz$ до циліндричних координат, де область (V) обмежена поверхнями: $y^2+z^2=x,\ x=2.$

Розв’язання. Побудуємо область інтегрування (V) (рис. 50). Вона обмежена площиною $x=2$ і параболоїдом $z^2+y^2=x$. Розглянемо отримане тіло у напрямі осі Ox, тоді $x=y^2+z^2$ – поверхня входу, $x=2$ – поверхня виходу.

Спроектуємо область (V) на площину yOz (рис. 50). Отримана плоска область D є коло $y^2+z^2\le 2$, $x=2$.

Перейдемо до циліндричних координат за допомогою формул: $\begin{cases} x=x; \\ y=\rho\cos\varphi; \\ z=\rho\sin\varphi, \end{cases}$ тоді $\rho^2\le x\le 2$, $0\le\rho\le\sqrt{2}$, $0\le\varphi\le 2\pi$ – границі інтегрування, $dxdydz=\rho d\rho d\varphi dx$ – елемент об’єму

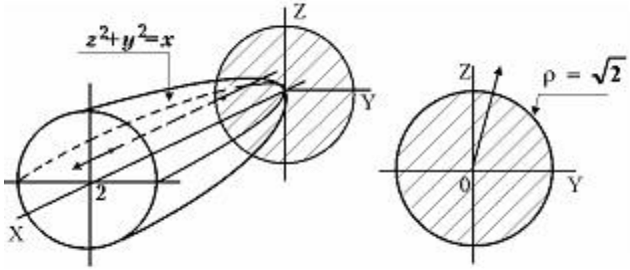

Рисунок 50

Отже, потрійний інтеграл в циліндричних координатах матиме вигляд:

$$\iiint\limits_{(V)} f(x;y;z)dxdydz = \int\limits_0^{2\pi} d\varphi \int\limits_0^{\sqrt{2}} \rho d\rho \int\limits_{\rho^2}^{2} f(x,\rho\cos\varphi,\rho\sin\varphi)dx$$

ПРИКЛАД 4. Обчислити потрійний інтеграл $\iiint\limits_{(V)} \frac{dxdydz}{\sqrt{x^2+y^2}}$ за областю (V), яка обмежена поверхнями $y^2+x^2=2y$, $y+z=2$, $z\geq 0$.

Розв'язання. Побудуємо область інтегрування (V) (рис. 51). Вона обмежена знизу площиною $z=0$ – поверхня входу, зверху – площиною $z=2-y$ – поверхня виходу, збоку – циліндричною поверхнею $x^2+y^2=2y$.

Спроектуємо область (V) на площину xOy (рис. 51). Отримана плоска область D є коло $x^2+(y-1)^2\leq 1$.

Перейдемо до циліндричних координат за допомогою формул: $\begin{cases} x=\rho\cos\varphi; \\ y=\rho\sin\varphi; \\ z=z, \end{cases}$ тоді $0\leq z\leq 2-\rho\sin\varphi$, $0\leq\rho\leq 2\sin\varphi$, $0\leq\varphi\leq\pi$ – границі інтегрування, $dxdydz=\rho d\rho d\varphi dz$ – елемент об'єму, підінтегральна функція: $\frac{1}{\sqrt{x^2+y^2}}=\frac{1}{\rho}$.

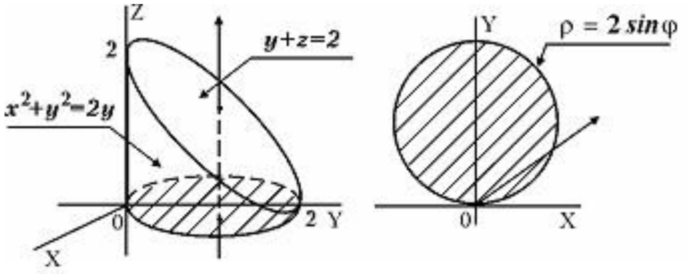

Рисунок 51

Отже, потрійний інтеграл в циліндричних координатах запишемо так:

$$\iiint\limits_{(V)}\frac{dxdydz}{\sqrt{x^2+y^2}}=\int\limits_0^{\pi}d\varphi\int\limits_0^{2\sin\varphi}\rho d\rho\int\limits_0^{2-\rho\sin\varphi}\frac{dz}{\rho}=\int\limits_0^{\pi}d\varphi\int\limits_0^{2\sin\varphi}d\rho\int\limits_0^{2-\rho\sin\varphi}dz=$$

$$=\int\limits_0^{\pi}d\varphi\int\limits_0^{2\sin\varphi}d\rho\left(z\Big|_0^{2-\rho\sin\varphi}\right)=\int\limits_0^{\pi}d\varphi\int\limits_0^{2\sin\varphi}(2-\rho\sin\varphi)d\rho=$$

$$=\int\limits_0^{\pi}\left(2\rho-\frac{\rho^2}{2}\sin\varphi\right)\Bigg|_0^{2\sin\varphi}d\varphi=\int\limits_0^{\pi}\left(4\sin\varphi-2\sin^3\varphi\right)d\varphi=$$

$$=\int\limits_0^{\pi}\left(4-2\sin^2\varphi\right)\sin\varphi d\varphi=-\int\limits_0^{\pi}\left(4-2(1-\cos^2\varphi)\right)d(\cos\varphi)=$$

$$=-\int\limits_0^{\pi}\left(2+2\cos^2\varphi)\right)d(\cos\varphi)=-\left(2\cos\varphi+\frac{2}{3}\cos^3\varphi\right)\Bigg|_0^{\pi}=$$

$$=-\left(-2-2-\frac{2}{3}-\frac{2}{3}\right)=4+\frac{4}{3}=\frac{16}{3}$$

2.9 Потрійний інтеграл у сферичних координатах

<table>
<tr><th>Ч.ч</th><th>Словесне формулювання</th><th>Аналітичний запис, графічне зображення</th></tr>
<tr><td>1</td><td>У сферичній системі координат положення точки M визначається трьома числами $M(\rho,\varphi,\theta)$, де $\rho=\left|OM\right|$ – сферичний радіус, φ, θ – сферичні кути, які змінюються в таких границях: $0\le\theta\le\pi$, $0\le\varphi\le2\pi$ (рис. 52)</td><td>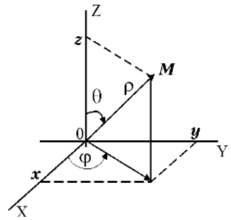

Рисунок 52</td></tr>
<tr><td>2</td><td>Формули переходу від декартових координат до сферичних у потрійному інтегралі</td><td>$\begin{cases} x=\rho\cos\varphi\sin\theta; \\ y=\rho\sin\varphi\sin\theta; \\ z=\rho\cos\theta \end{cases}$</td></tr>
<tr><td>3</td><td colspan="2">Алгоритм переходу у потрійному інтегралі від декартових координат до сферичних:
1) в підінтегральній функції $f(x;y;z)$ перейти до сферичних координат за формулами
$$f(x;y;z)=f(\rho\cos\varphi\sin\theta;\ \rho\sin\varphi\sin\theta;\ \rho\cos\theta);$$
2) обчислити якобіан переходу J:
$$J=\begin{vmatrix} x'_\rho & x'_\varphi & x'_\theta \\ y'_\rho & y'_\varphi & y'_\theta \\ z'_\rho & z'_\varphi & z'_\theta \end{vmatrix}=\begin{vmatrix} \cos\varphi\sin\theta & -\rho\sin\varphi\sin\theta & \rho\cos\varphi\cos\theta \\ \sin\varphi\sin\theta & \rho\cos\varphi\sin\theta & \rho\sin\varphi\cos\theta \\ \cos\theta & 0 & -\rho\sin\theta \end{vmatrix}=$$
$$=\rho^2\sin\theta,$$
отже, елемент об’єму в сферичній системі координат дорівнює $dv=\rho^2\sin\theta d\rho d\varphi d\theta$;
3) записати у сферичних координатах рівняння границь області інтегрування $\rho=\rho_1(\theta,\ \varphi)$, $\rho=\rho_2(\theta,\ \varphi)$;
4) знайти межі інтегрування для нових змінних ρ, θ і</td></tr>
</table>

	φ (при цьому зручно використовувати «стрілку», яка виходить з початку координат і перетинає область у просторі); 5) записати потрійний інтеграл у вигляді трьохкратного і обчислити його: $$\iiint\limits_{(V)} f(x;y;z)dxdydz = \int\limits_{\varphi_1}^{\varphi_2} d\varphi \int\limits_{\theta_1}^{\theta_2} \sin\theta d\theta \int\limits_{\rho_1(\varphi,\theta)}^{\rho_2(\varphi,\theta)} F(\rho;\theta;\varphi)\rho^2 d\rho$$

Зауваження 1. Ефективно застосовувати сферичні координати в тих випадках, коли область (V) обмежена сферичними і конічними поверхнями.
Зауваження 2. Приклади перетворення рівнянь поверхонь при переході від декартових координат до сферичних дивитись у додатку М

ПРИКЛАД 1. Перейти у потрійному інтегралі $\iiint\limits_{(V)} f(x;y;z)dxdydz$ до сферичних координат, де область $\left(V\right)$ обмежена поверхнями: $z=\sqrt{R^2-x^2-y^2}$, $x/\sqrt{3} \le y \le x\sqrt{3}$, $x>0$, $y>0$, $z \ge 0$.

Розв'язання. Побудуємо область інтегрування $\left(V\right)$ (рис. 53). Вона обмежена знизу координатною площиною xOy, зверху – сферичною поверхнею $x^2+y^2+z^2=R^2$, а збоку – вертикальними площинами $y=x/\sqrt{3}$, $y=x\sqrt{3}$.
Перейдемо до сферичних координат за допомогою формул:
$$\begin{cases} x=\rho\cos\varphi\sin\theta; \\ y=\rho\sin\varphi\sin\theta; \\ z=\rho\cos\theta. \end{cases}$$
Перетнемо тіло «стрілкою», яка виходить з початку координат і перетинає сферу $x^2+y^2+z^2=R^2$, рівняння якої в сферичній системі координат має вигляд $\rho=R$, отже, $0\le\rho\le R$.

Так як кут θ відраховуємо від додатного напряму осі Oz і все тіло розташоване у верхній півплощині, то межі кута θ будуть такими: $0 \le \theta \le \pi/2$.

Спроектуємо область (V) на площину xOy (рис. 53). Отримана область є коло радіуса R, з якого прямі $y = x/\sqrt{3}$, $y = x\sqrt{3}$ вирізають сектор. В сферичних координатах ці прямі запишуться так: $tg\varphi = 1/\sqrt{3}$, $\varphi = \pi/6$; $tg\varphi = \sqrt{3}$, $\varphi = \pi/3$. Таким чином, кут φ змінюється в межах: $\pi/6 \le \varphi \le \pi/3$.

Елемент об'єму $dv = \rho^2 \sin\theta d\rho d\varphi d\theta$.

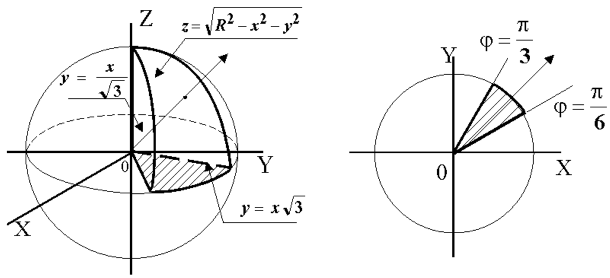

Рисунок 53

Отже, потрійний інтеграл в сферичних координатах матиме вигляд:

$$\iiint\limits_{(V)} f(x;y;z)dxdydz = \int\limits_{\varphi_1}^{\varphi_2} d\varphi \int\limits_{\theta_1}^{\theta_2} \sin\theta d\theta \int\limits_{\rho_1(\varphi,\theta)}^{\rho_2(\varphi,\theta)} F(\rho;\theta;\varphi)\rho^2 d\rho =$$

$$= \int\limits_{\pi/6}^{\pi/3} d\varphi \int\limits_{0}^{\pi/2} \sin\theta d\theta \int\limits_{0}^{R} F(\rho;\theta;\varphi)\rho^2 d\rho$$

ПРИКЛАД 2. Перейти у потрійному інтегралі $\iiint\limits_{(V)} f(x;y;z)dxdydz$ до сферичних координат, де область (V) обмежена поверхнями: $x^2 + y^2 + z^2 \le 1$, $x^2 + y^2 \le z^2$, $0 \le y \le x$, $z > 0$

Розв'язання. Побудуємо область інтегрування (V) (рис. 54). Вона обмежена знизу конічною поверхнею $x^2+y^2=z^2$, $z>0$, зверху – сферичною поверхнею $x^2+y^2+z^2=1$, а збоку – вертикальними площинами $y=0$, $y=x$.
Перейдемо до сферичних координат за допомогою формул:

$$\begin{cases} x=\rho\cos\varphi\sin\theta; \\ y=\rho\sin\varphi\sin\theta; \text{ тоді } \theta=\pi/4,\ 0\le\theta\le\pi/4,\ \rho=1,\ 0\le\varphi\le\pi/4. \\ z=\rho\cos\theta, \end{cases}$$

Елемент об'єму $dv=\rho^2\sin\theta d\rho d\varphi d\theta$.

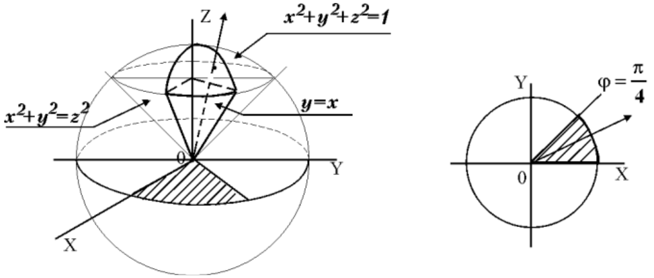

Рисунок 54

Отже, потрійний інтеграл в сферичних координатах матиме вигляд:

$$\iiint\limits_{(V)} f(x;y;z)dxdydz=\int_0^{\pi/4}d\varphi\int_0^{\pi/4}\sin\theta d\theta\int_0^1 F(\rho;\ \theta,\ \varphi)\rho^2 d\rho$$

2.10 Застосування потрійного інтегралу

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
1	*Об'єм тіла*	$V=\iiint\limits_{(V)} dxdydz$

ПРИКЛАД 1. Обчислити об'єм тіла, обмеженого вказаними поверхнями (V): $2y+z=2,\ y+z=1,\ x^2=y$.

Розв'язання. Побудуємо тіло у просторі (рис. 55). Знизу і зверху воно обмежене площинами $2y+z=2$, $y+z=1$, а збоку – параболічним циліндром $y=x^2$. Проекцією тіла на площину Oxy є параболічний сегмент.

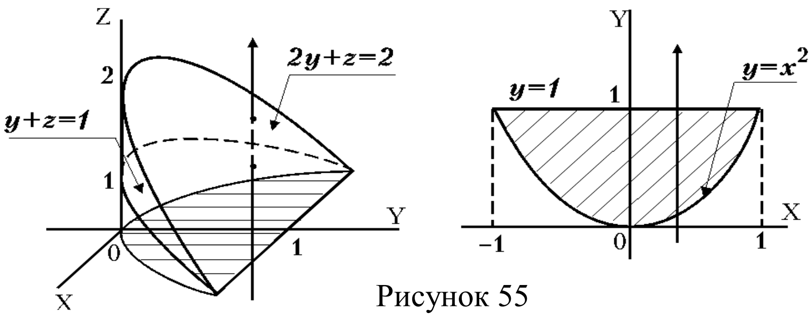

Рисунок 55

За допомогою рисунка 55 визначимо границі інтегрування:

$$(V):\ -1\le x\le 1;\ x^2\le y\le 1;\ 1-y\le z\le 2-2y.$$

Отже, об'єм тіла дорівнює:

$$V=\iiint\limits_{(V)} dxdydz=\int_{-1}^{1}dx\int_{x^2}^{1}dy\int_{1-y}^{2-2y}dz=\int_{-1}^{1}dx\int_{x^2}^{1}\left(z\Big|_{1-y}^{2-2y}\right)dy=$$

$$=\int_{-1}^{1}dx\int_{x^2}^{1}\big((2-2y)-(1-y)\big)dy=\int_{-1}^{1}dx\int_{x^2}^{1}(1-y)\,dy=\int_{-1}^{1}\left(y-\frac{y^2}{2}\right)\Bigg|_{x^2}^{1}dx=$$

$$=\int_{-1}^{1}\left(1-x^2-\frac{1}{2}(1-x^4)\right)dx=\left(\frac{1}{2}x-\frac{x^3}{3}+\frac{x^5}{10}\right)\Bigg|_{-1}^{1}=\frac{1}{2}(1+1)-\frac{1}{3}(1+1)+$$

$$+\frac{1}{5}(1+1)=1-\frac{2}{3}+\frac{2}{5}=\frac{8}{15}\ \text{(куб. од.)}$$

ПРИКЛАД 2. Обчислити об'єм тіла, обмеженого вказаними поверхнями (V): $z=3x^2+3y^2$, $z=6-3x^2-3y^2$.

Розв'язання. Побудуємо тіло у просторі (рис. 56). Тіло займає простір між двома параболоїдами і проектується на площину

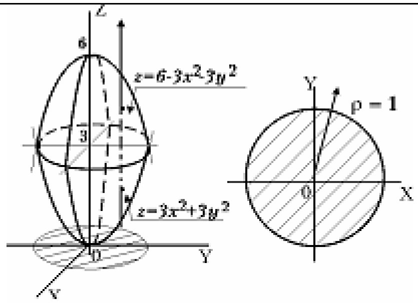

Рисунок 56

xOy у вигляді кола з радіусом $R=1$ (рис. 56). Обчислення зручніше вести в циліндричних координатах. Застосуємо формули:

$x=\rho\cos\varphi,\ y=\rho\sin\varphi,\ z=z$,

тоді рівняння поверхонь будуть мати вигляд:

$$z=3x^2+3y^2 \Rightarrow z=3\rho^2,$$

$$z=6-3x^2-3y^2 \Rightarrow z=6-3\rho^2.$$

Межі інтегрування: $0\le\rho\le1;\quad 0\le\varphi\le2\pi;\quad 3\rho^2\le z\le 6-3\rho^2;$ елемент об'єму: $dxdydz=\rho d\rho d\varphi dz$.

Отже, об'єм тіла дорівнює:

$$V=\iiint\limits_{(V)} dxdydz=\int\limits_0^{2\pi}d\varphi\int\limits_0^1\rho d\rho\int\limits_{3\rho^2}^{6-3\rho^2}dz=$$

$$=\int\limits_0^{2\pi}d\varphi\int\limits_0^1\rho d\rho\left(z\Big|_{3\rho^2}^{6-3\rho^2}\right)=\int\limits_0^{2\pi}d\varphi\int\limits_0^1\rho(6-3\rho^2-3\rho^2)d\rho=$$

$$=\int\limits_0^{2\pi}d\varphi\int\limits_0^1\left(6\rho-6\rho^3\right)d\rho=\left(\varphi\Big|_0^{2\pi}\right)\cdot\left(3\rho^2-\frac{3}{2}\rho^4\right)\Bigg|_0^1=$$

$$=2\pi\left(3-3/2\right)=3\pi \text{ (куб. од.)}$$

ПРИКЛАД 3. Обчислити об'єм тіла, обмеженого вказаними поверхнями (V): $x^2+y^2+z^2=4,\ x^2=y^2+z^2,\ x\ge0$.

Розв'язання. Побудуємо тіло у просторі (рис. 57). Тіло займає область, яка обмежена конусом $x^2=y^2+z^2,\ x\ge0$ і сферою $x^2+y^2+z^2=4$. Віссю конуса є вісь Ox. Проектуємо тіло на площину yOz (рис. 57).

Перейдемо до сферичних координат, застосуємо формули:

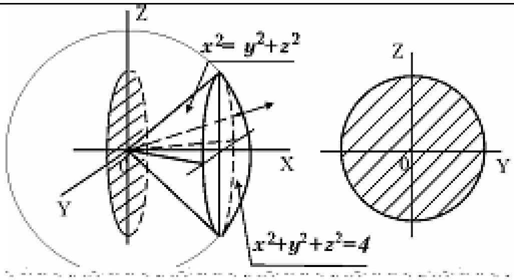

Рисунок 57

$$\begin{cases} x=\rho\cos\theta; \\ y=\rho\cos\varphi\sin\theta; \\ z=\rho\sin\varphi\sin\theta, \end{cases}$$ визначимо межі інтегрування: кут θ змінюється від додатного напряму осі Ox і до поверхні конуса, тобто, $0\le\theta\le\pi/4$ (так як $x^2=y^2+z^2,\ \rho^2\cos^2\theta=\rho^2\sin^2\theta,\ tg\theta=1$), сферичний кут φ, виходячи з проекції тіла – $0\le\varphi\le 2\pi;$ сферичний радіус змінюється від $\rho=0$ до поверхні сфери $\rho=2$ (так як $x^2+y^2+z^2=4\Rightarrow\rho^2=4$).

Елемент об'єму: $dxdydz=\rho^2\sin\theta d\varphi d\rho d\theta$.

Отже, об'єм тіла в сферичній системі координат дорівнює:

$$V=\iiint\limits_{(V)}dxdydz=\iiint\limits_{(V)}\rho^2\sin\theta d\varphi d\rho d\theta=\int\limits_0^{2\pi}d\varphi\int\limits_0^{\pi/4}\sin\theta d\theta\int\limits_0^{2}\rho^2 d\rho=$$

$$=\int\limits_0^{2\pi}d\varphi\int\limits_0^{\pi/4}\sin\theta d\theta\left(\left.\frac{\rho^3}{3}\right|_0^2\right)=\frac{8}{3}\int\limits_0^{2\pi}\left(-\cos\theta\Big|_0^{\pi/4}\right)=$$

$$=\frac{16\pi}{3}\left(1-\frac{\sqrt{2}}{2}\right)\text{ (куб. од.)}$$

2	*Маса тіла*	$m=\iiint\limits_{(V)}\mu(x,y,z)dxdydz$, де $\mu(x,y,z)$ - щільність тіла

ПРИКЛАД 1. Обчислити масу тіла, обмеженого поверхнями (V): $x+y+z=1$, $x\ge 0$, $y\ge 0$, $z\ge 0$, якщо його щільність

$$\mu=\frac{1}{(x+y+z+1)^3}$$

Розв'язання. Для обчислення маси тіла, яке займає область (V), застосуємо формулу $m=\iiint\limits_{(V)}\mu(x,y,z)dxdydz$. Побудуємо тіло у просторі (рис. 58):

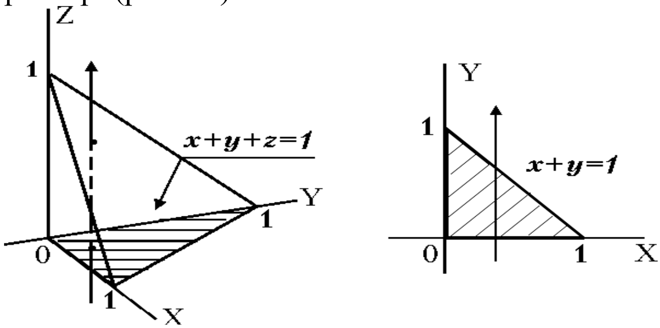

Рисунок 58

Це трьохгранна піраміда, яка розташована в першому октанті, її проекцією на площину xOy є трикутник. Отже, межі інтегрування будуть такими:

$$0\le x\le 1,\ 0\le y\le 1-x,\ 0\le z\le 1-x-y.$$

Маса тіла $m=\iiint\limits_{(V)}\mu(x,y,z)dxdydz=\iiint\limits_{(V)}\dfrac{dxdydz}{(x+y+z+1)^3}=$

$$=\int_0^1 dx\int_0^{1-x}dy\int_{1-y}^{1-x-y}\frac{dz}{(x+y+z+1)^3}=\int_0^1 dx\int_0^{1-x}\left(\left.\frac{-1/2}{(x+y+z+1)^2}\right|_0^{1-x-y}\right)dy=$$

$$=\int_0^1 dx\int_0^{1-x}\left(-\frac{1}{8}+\frac{1/2}{(x+y+1)^2}\right)dy=\int_0^1\left.\left(-\frac{1}{8}y-\frac{1/2}{x+y+1}\right)\right|_0^{1-x}dx=$$

$$=\int_0^1\left(\frac{1}{8}(x-1)-\frac{1}{4}+\frac{1}{2(x+1)}\right)dx=\left.\left(\frac{1}{16}x^2-\frac{3x}{8}+\frac{1}{2}\ln|x+1|\right)\right|_0^1=$$

$$=\frac{1}{16}-\frac{3}{8}+\frac{1}{2}\ln 2=-\frac{5}{16}+\frac{1}{2}\ln 2\approx -0,313+\frac{1}{2}\cdot 0,692\approx$$

$$\approx 0,033 \text{ (од. маси)}$$

ПРИКЛАД 2. Обчислити масу тіла, обмеженого поверхнями (V): $x^2+y^2=2-z$, $x^2+y^2=z^2$, $z>0$, якщо його щільність $\mu=\sqrt{(x^2+y^2)^3}$.

Розв'язання. Для обчислення маси тіла, яке займає область (V), застосуємо формулу $m=\iiint\limits_{(V)}\mu(x,y,z)dxdydz$. Побудуємо тіло у просторі, знизу воно обмежене конусом, а зверху – параболоїдом (рис. 59). Перетин цих поверхонь дає коло радіуса 1.

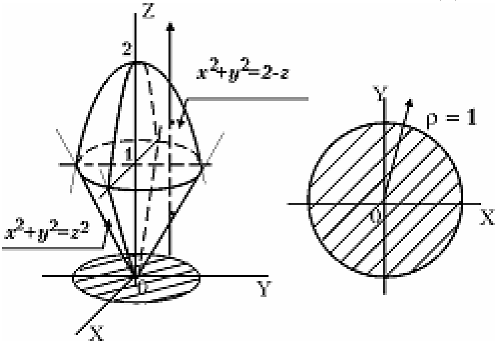

Рисунок 59

$$\begin{cases} x^2+y^2=2-z; \\ x^2+y^2=z^2; \end{cases}$$

$$z^2+z-2=0;\ z=1;$$

$$x^2+y^2=1.$$

Перейдемо до циліндричних координат: $\begin{cases} x=\rho\cos\varphi; \\ y=\rho\sin\varphi; \\ z=z. \end{cases}$

Тоді рівняння меж інтегрування будуть такими:

конус $x^2+y^2=z^2$, $z=\rho$ – поверхня входу,

параболоїд $x^2+y^2=2-z$, $z=2-\rho^2$ – поверхня виходу.

Вираз для щільності $\mu=\sqrt{(x^2+y^2)^3}$; $\mu=\rho^3$.

Межі інтегрування змінних ρ і φ: $0\le\rho\le1;\quad 0\le\varphi\le2\pi$.

Елемент об'єму $dxdydz=\rho d\rho d\varphi dz$.

Маса тіла $m=\iiint\limits_{(V)}\mu(\rho,\varphi,z)\rho d\rho d\varphi dz=\iiint\limits_{(V)}\rho^3\cdot\rho d\rho d\varphi dz=$

$$=\int\limits_0^{2\pi}d\varphi\int\limits_0^1\rho^4 d\rho\int\limits_{\rho}^{2-\rho^2}dz=\int\limits_0^{2\pi}d\varphi\int\limits_0^1\rho^4 d\rho\left(z\Big|_{\rho}^{2-\rho^2}\right)=$$

$$=\int_0^{2\pi} d\varphi\int_0^1\left(2\rho^4-\rho^6-\rho^5\right)d\rho=\int_0^{2\pi} d\varphi\int_0^1 \rho^4(2-\rho^2-\rho)d\rho=$$

$$=\left(\varphi\Big|_0^{2\pi}\right)\cdot\left(\frac{2}{5}\rho^5-\frac{\rho^7}{7}-\frac{\rho^6}{6}\right)\Bigg|_0^1=2\pi\left(\frac{2}{5}-\frac{4}{7}-\frac{2}{6}\right)=\frac{19}{105}\pi \text{ (од. маси)}$$

ПРИКЛАД 3. Обчислити масу тіла, обмеженого поверхнями (V): $9\le x^2+y^2+z^2\le 16$, $-x\le y\le x$, $z\ge 0$, $x\ge 0$, якщо його щільність $\mu=xz$.

Розв'язання. Побудуємо тіло у просторі і його проекцію на xOy (рис. 60):

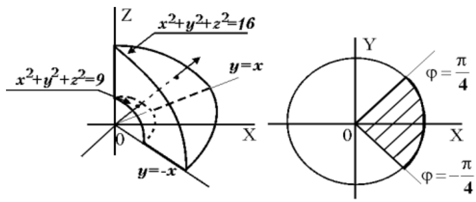

Рисунок 60

Для обчислення маси тіла, яке займає область (V), застосуємо формулу $m=\iiint\limits_{(V)}\mu(x,y,z)dxdydz$. Перейдемо до сферичних координат: $\begin{cases} x=\rho\cos\varphi\sin\theta; \\ y=\rho\sin\varphi\sin\theta; \\ z=\rho\cos\theta. \end{cases}$

Тоді рівняння поверхонь матимуть вигляд: $x^2+y^2+z^2=9$, $\rho=3$, $x^2+y^2+z^2=16$, $\rho=4$; так як все тіло розташоване у верхній півплощині, то $0\le\theta\le\pi/2$. Рівняння бічних стінок: $y=x$, $\varphi=\pi/4$; $y=-x$, $\varphi=-\pi/4$. Значить, кут φ змінюється в межах $-\pi/4\le\varphi\le\pi/4$.

Елемент об'єму $dxdydz=\rho^2\sin\theta d\rho d\theta d\varphi$. Функція щільності

<table>
<tr><td colspan="3">

$$\mu = xz = \rho\sin\theta\cos\theta\cdot\rho\cos\varphi = \rho^2\sin\theta\cos\theta\cos\varphi .$$

Отже,

$$m = \iiint\limits_{(V)} \mu(x,y,z)dxdydz = \iiint\limits_{(V)} \mu(\rho,\theta,\varphi)\rho^2 d\rho d\theta d\varphi =$$

$$= \iiint\limits_{(V)} \rho^2\sin\theta\cos\theta\cos\varphi\rho^2\sin\theta d\rho d\theta d\varphi =$$

$$= \int\limits_{-\pi/4}^{\pi/4}\cos\varphi d\varphi \int\limits_{0}^{\pi/2}\sin^2\theta\cos\theta d\theta \int\limits_{3}^{4}\rho^4 d\rho =$$

$$= \left(\sin\varphi\Big|_{-\pi/4}^{\pi/4}\right)\cdot\left(\frac{\sin^3\theta}{3}\Bigg|_0^{\pi/2}\right)\cdot\left(\frac{\rho^5}{5}\Bigg|_3^4\right) =$$

$$= \left(\frac{\sqrt{2}}{2} - \frac{-\sqrt{2}}{2}\right)\cdot\left(\frac{1}{3}\right)\cdot\left(\frac{4^5}{5} - \frac{3^5}{5}\right) = \frac{\sqrt{2}\cdot 781}{15}\ \text{(од. маси)}$$

</td></tr>
<tr><td>3</td><td>Статичні моменти тіла відносно координатних площин:
відносно xOy

відносно yOz

відносно xOz</td><td>$M_{xy} = \iiint\limits_{(V)} z\cdot\mu(x,y,z)dxdydz$

$M_{yz} = \iiint\limits_{(V)} x\cdot\mu(x,y,z)dxdydz$

$M_{xz} = \iiint\limits_{(V)} y\cdot\mu(x,y,z)dxdydz$</td></tr>
<tr><td>4</td><td>Момент інерції тіла відносно координатних площин:
відносно xOy

відносно yOz

відносно xOz</td><td>$I_{xy} = \iiint\limits_{(V)} z^2\cdot\mu(x,y,z)dxdydz$

$I_{yz} = \iiint\limits_{(V)} x^2\cdot\mu(x,y,z)dxdydz$

$I_{xz} = \iiint\limits_{(V)} y^2\cdot\mu(x,y,z)dxdydz$</td></tr>
</table>

5	*Момент інерції тіла відносно осей координат:* відносно осі Ox відносно осі Oy відносно осі Oz	$I_x = \iiint\limits_{(V)} (y^2 + z^2) \cdot \mu dxdydz$ $I_y = \iiint\limits_{(V)} (x^2 + z^2) \cdot \mu dxdydz$ $I_z = \iiint\limits_{(V)} (x^2 + y^2) \cdot \mu dxdydz$
6	*Момент інерції тіла відносно початку координат:*	$I_0 = \iiint\limits_{(V)} (x^2 + y^2 + z^2) \times$ $\times \mu(x, y, z) dxdydz$
7	*Координати центра тяжіння (мас) тіла* $C(x_c, y_c, z_c)$:	$x_c = \dfrac{M_{yz}}{m} = \dfrac{\iiint\limits_{(V)} x \cdot \mu dxdydz}{\iiint\limits_{(V)} \mu dxdydz}$ $y_c = \dfrac{M_{xz}}{m} = \dfrac{\iiint\limits_{(V)} y \cdot \mu dxdydz}{\iiint\limits_{(V)} \mu dxdydz}$ $z_c = \dfrac{M_{xy}}{m} = \dfrac{\iiint\limits_{(V)} z \cdot \mu dxdydz}{\iiint\limits_{(V)} \mu dxdydz}$

Зауваження. В усіх попередніх формулах $\mu(x, y, z)$ – змінна щільність. У випадку, коли тіло однорідне, то, застосовуючи ці формули, зручно брати $\mu = 1$

ПРИКЛАД. Обчислити координати центра мас тіла, обмеженого поверхнями (V): $x^2 + y^2 + z^2 \geq 4,\ x^2 + y^2 + z^2 \leq 9,$ $x \geq 0,\ y \geq 0,\ z \geq 0$, якщо його щільність $\mu = 1$.

Розв'язання. Побудуємо тіло і його проекцію на площину xOy (рис. 61):

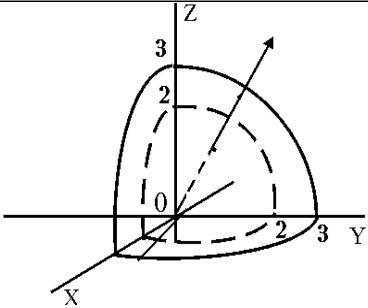

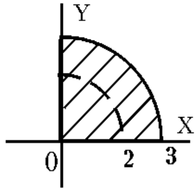

Рисунок 61

Перейдемо до сферичних координат: $\begin{cases} x = \rho\cos\varphi\sin\theta; \\ y = \rho\sin\varphi\sin\theta; \\ z = \rho\cos\theta. \end{cases}$

Тоді рівняння поверхонь матимуть вигляд: $x^2 + y^2 + z^2 = 4$, $\rho = 2$; $x^2 + y^2 + z^2 = 9$, $\rho = 3$; так як все тіло розташоване у верхній півплощині, то $0 \le \theta \le \pi/2$; так як $x \ge 0$, $y \ge 0$, то $0 \le \varphi \le \pi/2$. Елемент об'єму: $dxdydz = \rho^2 \sin\theta d\rho d\theta d\varphi$, щільність тіла дорівнює одиниці.

Для обчислення координат центру мас застосуємо формули з пункту 7. Знайдемо статичні моменти відносно площин:

1) відносно площини xOy:

$$M_{xy} = \iiint\limits_{(V)} zdxdydz = \iiint\limits_{(V)} \rho\cos\theta\rho^2 \sin\theta d\rho d\theta d\varphi =$$

$$= \int\limits_0^{\pi/2} d\varphi \int\limits_0^{\pi/2} \sin\theta\cos\theta d\theta \int\limits_2^3 \rho^3 d\rho = \int\limits_0^{\pi/2} d\varphi \int\limits_0^{\pi/2} \frac{1}{2}\sin 2\theta \left[\left. \frac{\rho^4}{4} \right|_2^3 \right] d\theta =$$

$$= \frac{1}{8}\left(3^4 - 2^4\right) \int\limits_0^{\pi/2} \left[\left. \frac{-1}{2}\cos 2\theta \right|_0^{\pi/2} \right] d\varphi = -\frac{65}{16}\left(\cos\pi - \cos 0\right) \cdot \varphi\Big|_0^{\pi/2} = \frac{65\pi}{16};$$

2) відносно площини yOz:

$$M_{yz} = \iiint\limits_{(V)} xdxdydz = \iiint\limits_{(V)} \rho\cos\varphi\sin\theta\rho^2 \sin\theta d\rho d\theta d\varphi =$$

$$=\int_0^{\pi/2}\cos\varphi d\varphi\int_0^{\pi/2}\sin^2\theta d\theta\int_2^3\rho^3 d\rho=$$

$$=\left(\sin\varphi\Big|_0^{\pi/2}\right)\int_0^{\pi/2}\frac{1}{2}(1-\cos 2\theta)\,d\theta\left(\frac{\rho^4}{4}\Bigg|_2^3\right)=$$

$$=\frac{1}{8}\left(3^4-2^4\right)\left(\theta-\frac{1}{2}\sin 2\theta\right)\Bigg|_0^{\pi/2}=\frac{65}{8}\cdot\frac{\pi}{2}=\frac{65\pi}{16};$$

3) відносно площини xOz:

$$M_{xz}=\iiint\limits_{(V)} ydxdydz=\iiint\limits_{(V)}\rho\sin\varphi\sin\theta\rho^2\sin\theta d\rho d\theta d\varphi=$$

$$=\int_0^{\pi/2}\sin\varphi d\varphi\int_0^{\pi/2}\sin^2\theta d\theta\int_2^3\rho^3 d\rho=$$

$$=\left(-\cos\varphi\Big|_0^{\pi/2}\right)\int_0^{\pi/2}\frac{1}{2}(1-\cos 2\theta)\,d\theta\left(\frac{\rho^4}{4}\Bigg|_2^3\right)=$$

$$=\frac{1}{8}\left(3^4-2^4\right)\left(\theta-\frac{1}{2}\sin 2\theta\right)\Bigg|_0^{\pi/2}=\frac{65}{8}\cdot\frac{\pi}{2}=\frac{65\pi}{16}.$$

Обчислимо масу тіла: $m=\iiint\limits_{(V)} dxdydz=\iiint\limits_{(V)}\rho^2\sin\theta d\rho d\theta d\varphi=$

$$=\int_0^{\pi/2}d\varphi\int_0^{\pi/2}\sin^2\theta d\theta\int_2^3\rho^2 d\rho=\left(\varphi\Big|_0^{\pi/2}\right)\cdot\left(-\cos\theta\Big|_0^{\pi/2}\right)\cdot\left(\frac{\rho^3}{3}\Bigg|_2^3\right)=$$

$$=\frac{\pi}{2}\cdot\frac{27-8}{3}=\frac{19\pi}{6}\ \text{(од. маси)}.$$

Отже, статичні моменти рівні за значенням між собою, тому координати центру мас дорівнюють:

$$x_c=\frac{M_{yz}}{m}=\frac{65\pi/16}{19\pi/6}=\frac{195}{152}=1\frac{43}{152},\ y_c=\frac{M_{xz}}{m}=1\frac{43}{152},$$

$$z_c=\frac{M_{xy}}{m}=1\frac{43}{152}$$

3 КРИВОЛІНІЙНІ ІНТЕГРАЛИ

3.1 Криволінійний інтеграл за довжиною (І роду)

<table>
<tr><th>Ч.ч.</th><th>Словесне формулювання</th><th>Аналітичний запис, графічне зображення</th></tr>
<tr><td colspan="3">Нехай у деякій області D координатної площини Oxy задано неперервне плоске скалярне поле $\mu = f\left(x, y\right)$ (Додаток Л). Припустимо, що в цій області D лежить кусково-гладка матеріальна крива L. Нехай неперервна функція $\mu = f\left(x, y\right)$ визначає лінійну щільність розподілу маси вздовж кривої L.
Розіб'ємо дугу L_{AB} (рис. 62) довільним способом на n елементарних частин Δl_i, $i = \overline{1, n}$ точками $A = M_0, M_1, M_2, ..., M_n = B$ з абсцисами $a = x_0 < x_1 < x_2 < ... < x_n = b$</td></tr>
<tr><td>1</td><td>Розглянемо одну з елементарних дуг Δl_i. Нехай довжина Δl_i цієї дуги настільки мала, що її щільність можна вважати сталою величиною, яка дорівнює значенню $f\left(\overline{x_i}, \overline{y_i}\right)$ в довільно вибраній точці $\overline{M_i}\left(\overline{x_i}, \overline{y_i}\right) \in \Delta l_i$.
Тоді маса елементарної дуги Δl_i:
А маса всієї дуги L_{AB}:

Одержана сума називається інтегральною для функції $f\left(x, y\right)$ по довжині дуги L_{AB}</td><td>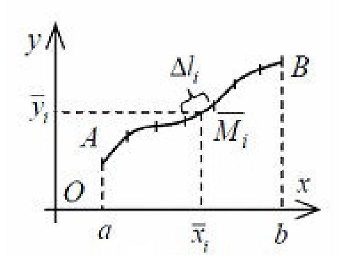

Рисунок 62

$\Delta m_i \approx f\left(\overline{x_i}, \overline{y_i}\right)\Delta l_i$
$m = \sum_{i=1}^{n} \Delta m_i \approx$
$\approx \sum_{i=1}^{n} f\left(\overline{x_i}, \overline{y_i}\right)\Delta l_i$</td></tr>
</table>

<table>
<tr>
<td>2</td>
<td>Криволінійним інтегралом за довжиною (криволінійним інтегралом першого роду) називається скінченна границя інтегральної суми $\sum\limits_{i=1}^{n} f\left(\overline{x_i}, \overline{y_i}\right)\Delta l_i$ при необмеженому здрібненні розбиття дуги на елементарні частини</td>
<td>$\int\limits_{L_{AB}} f\left(x, y\right) dl =$ $= \lim\limits_{\max \Delta l_i \to 0} \sum\limits_{i=1}^{n} f\left(\overline{x_i}, \overline{y_i}\right)\Delta l_i$,
де dl – диференціал (елемент) довжини дуги</td>
</tr>
<tr>
<td>3</td>
<td>Фізичний зміст криволінійного інтеграла за довжиною</td>
<td>$m = \int\limits_{L_{AB}} \mu dl = \int\limits_{L_{AB}} f\left(x, y\right) dl$</td>
</tr>
<tr>
<td>4</td>
<td>Геометричний зміст криволінійного інтеграла за довжиною: якщо $f\left(x, y\right) \equiv 1$, то криволінійний інтеграл чисельно дорівнює довжині l дуги L_{AB}</td>
<td>$l = \int\limits_{L_{AB}} dl$</td>
</tr>
<tr>
<td colspan="3">Зауваження 1. Якщо функція $f\left(x, y\right)$ неперервна в деякій області D, що містить в собі кусково-гладку криву L, то існує криволінійний інтеграл $\int\limits_{L_{AB}} f\left(x, y\right) dl$ (достатні умови існування криволінійного інтегралу за довжиною).
Зауваження 2. Криволінійний інтеграл за довжиною не залежить від напряму руху по дузі: $\int\limits_{L_{BA}} f\left(x, y\right) dl = \int\limits_{L_{AB}} f\left(x, y\right) dl$.
Інші властивості цього інтеграла аналогічні властивостям звичайного одновимірного інтеграла.
Зауваження 3. Поняття криволінійного інтегралу за довжиною поширюється на випадок дуги L_{AB} просторової лінії L, розміщеної в просторовому скалярному полі $u = f\left(x, y, z\right)$:
$$\int\limits_{L_{AB}} f\left(x, y, z\right) dl = \lim\limits_{\max \Delta l_i \to 0} \sum\limits_{i=1}^{n} f\left(\overline{x_i}, \overline{y_i}, \overline{z_i}\right)\Delta l_i$$</td>
</tr>
</table>

<table>
<tr><td colspan="2">Обчислення криволінійного інтеграла за довжиною здійснюється зведенням його до одновимірного інтегралу методом заміни змінної</td></tr>
<tr><td>5</td><td>Випадок 1. Нехай плоска дуга L_{AB} задана в параметричній формі: $\begin{cases} x = x(t); \\ y = y(t), \end{cases}$ $\alpha \le t \le \beta$, тоді
$$\int\limits_{L_{AB}} f(x, y)\,dl = \int\limits_{\alpha}^{\beta} f\big(x(t), y(t)\big)\sqrt{(x')^2 + (y')^2}\,dt .$$Випадок 2. Нехай плоска дуга L_{AB} задана в прямокутних координатах у явному вигляді: $y = y(x)$, $a \le x \le b$, тоді
$$\int\limits_{L_{AB}} f(x, y)\,dl = \int\limits_{a}^{b} f\big(x, y(x)\big)\sqrt{1 + (y')^2}\,dx .$$Випадок 3. Нехай дуга L_{AB} задана в полярних координатах рівнянням $\rho = \rho(\varphi)$, $\alpha \le \varphi \le \beta$, тоді
$$\int\limits_{L_{AB}} f(x, y)\,dl = \int\limits_{\alpha}^{\beta} f\big(\rho\cos\varphi, \rho\sin\varphi\big)\sqrt{(\rho)^2 + (\rho')^2}\,d\varphi .$$Випадок 4. Якщо просторова дуга L_{AB} задана параметричними рівняннями $\begin{cases} x = x(t); \\ y = y(t); \\ z = z(t), \end{cases}$ $\alpha \le t \le \beta$, тоді
$$\int\limits_{L_{AB}} f(x, y, z)\,dl = \int\limits_{\alpha}^{\beta} f\big(x(t), y(t), z(t)\big)\sqrt{(x')^2 + (y')^2 + (z')^2}\,dt$$</td></tr>
<tr><td colspan="2">ПРИКЛАД 1. Обчислити $\int\limits_{L} y^2\,dl$, якщо
$$L: \begin{cases} x = t - \sin t; \\ y = 1 - \cos t, \end{cases} \quad 0 \le t \le 2\pi$$</td></tr>
</table>

Розв'язання. Маємо випадок 1. Обчислимо

$$x' = \left(t - \sin t\right)' = t' - \left(\sin t\right)' = 1 - \cos t\ ,$$

$$y' = \left(1 - \cos t\right)' = 1' - \left(\cos t\right)' = 0 - \left(-\sin t\right) = \sin t\ ,$$

$$dl = \sqrt{\left(x'\right)^2 + \left(y'\right)^2}dt = \sqrt{\left(1 - \cos t\right)^2 + \left(\sin t\right)^2}dt =$$

$$= \sqrt{1 - 2\cos t + \cos^2 t + \sin^2 t}dt = \sqrt{1 - 2\cos t + 1}dt =$$

$$= \sqrt{2 - 2\cos t}dt = \sqrt{2\cdot\left(1 - \cos t\right)}dt = \sqrt{2\cdot 2\sin^2\frac{t}{2}}dt =$$

$$= \sqrt{4\sin^2\frac{t}{2}}dt = 2\sin\frac{t}{2}dt\ .$$

Підставимо в інтеграл і обчислимо його:

$$\int\limits_L y^2 dl = \int\limits_0^{2\pi}\left(1 - \cos t\right)^2\cdot 2\sin\frac{t}{2}dt = \int\limits_0^{2\pi}\left(2\sin^2\frac{t}{2}\right)^2\cdot 2\sin\frac{t}{2}dt =$$

$$= \int\limits_0^{2\pi} 4\sin^4\frac{t}{2}\cdot 2\sin\frac{t}{2}dt = 8\cdot\int\limits_0^{2\pi}\left(\sin^2\frac{t}{2}\right)^2\cdot\sin\frac{t}{2}dt =$$

$$= 8\cdot\int\limits_0^{2\pi}\left(1 - \cos^2\frac{t}{2}\right)^2\cdot\sin\frac{t}{2}dt =$$

Обчислимо інтеграл за допомогою заміни змінної:

$$= \left|\begin{matrix} u = \cos\frac{t}{2} & du = -\sin\frac{t}{2}\cdot\frac{1}{2}dt & -2du = \sin\frac{t}{2}dt \\ u_1 = \cos\frac{0}{2} = 1 & u_2 = \cos\frac{2\pi}{2} = \cos\pi = -1 & \end{matrix}\right| =$$

$$= 8\cdot\int\limits_1^{-1}\left(1 - u^2\right)^2\cdot\left(-2du\right) = -16\cdot\int\limits_1^{-1}\left(1 - u^2\right)^2 du =$$

$$= -16\cdot\int\limits_1^{-1}\left(1 - 2u^2 + u^4\right)du = -16\cdot\left(u - 2\frac{u^3}{3} + \frac{u^5}{5}\right)\Bigg|_1^{-1} =$$

$$=-16\cdot\left(-1-2\cdot\frac{(-1)^3}{3}+\frac{(-1)^5}{5}-\left(1-2\cdot\frac{1^3}{3}+\frac{1^5}{5}\right)\right)=$$

$$=-16\cdot\left(-1-2\cdot\frac{-1}{3}+\frac{-1}{5}-\left(1-2\cdot\frac{1}{3}+\frac{1}{5}\right)\right)=$$

$$=-16\cdot\left(-1+\frac{2}{3}-\frac{1}{5}-\left(1-\frac{2}{3}+\frac{1}{5}\right)\right)=$$

$$=-16\cdot\left(-1+\frac{2}{3}-\frac{1}{5}-1+\frac{2}{3}-\frac{1}{5}\right)=-16\cdot\left(-2+\frac{4}{3}-\frac{2}{5}\right)=$$

$$=-16\cdot\frac{-30+20-6}{15}=-16\cdot\frac{-16}{15}=\frac{256}{15}$$

ПРИКЛАД 2. Обчислити $\int\limits_L \frac{y^3}{x}dl$, якщо $L:\ y=\sqrt{x}$, $1\le x\le 3$.

Розв'язання. Маємо випадок 2. Обчислимо

$$y'=\left(\sqrt{x}\right)'=\frac{1}{2\sqrt{x}},$$

$$dl=\sqrt{1+(y')^2}\,dx=\sqrt{1+\left(\frac{1}{2\sqrt{x}}\right)^2}\,dx=\sqrt{1+\frac{1}{4x}}dx=$$

$$=\sqrt{\frac{4x+1}{4x}}dx=\frac{\sqrt{4x+1}}{\sqrt{4x}}dx=\frac{\sqrt{4x+1}}{2\sqrt{x}}dx.$$

Підставимо в інтеграл і обчислимо його:

$$\int\limits_L \frac{y^3}{x}dl=\int\limits_1^3\frac{\left(\sqrt{x}\right)^3}{x}\cdot\frac{\sqrt{4x+1}}{2\sqrt{x}}dx=\frac{1}{2}\cdot\int\limits_1^3\frac{x\sqrt{x}}{x}\cdot\frac{\sqrt{4x+1}}{\sqrt{x}}dx=$$

$$=\frac{1}{2}\cdot\int\limits_1^3\sqrt{4x+1}\,dx=$$

Обчислимо інтеграл за допомогою заміни змінної:

$$=\left|\begin{matrix} t=4x+1; & dt=4dx; & dt/4=dx \\ t_1=4\cdot1+1=5; & t_2=4\cdot3+1=13 & \end{matrix}\right|=$$

$$=\frac{1}{2}\cdot\int_5^{13}\sqrt{t}\,\frac{dt}{4}=\frac{1}{2}\cdot\frac{1}{4}\cdot\int_5^{13}t^{\frac{1}{2}}\,dt=\frac{1}{8}\cdot\left.\frac{t^{\frac{1}{2}+1}}{\frac{1}{2}+1}\right|_5^{13}=\frac{1}{8}\cdot\left.\frac{t^{\frac{3}{2}}}{\frac{3}{2}}\right|_5^{13}=$$

$$=\frac{1}{8}\cdot\left.\frac{2\sqrt{t^3}}{3}\right|_5^{13}=\frac{1}{4}\cdot\left.\frac{\sqrt{t^3}}{3}\right|_5^{13}=\left.\frac{\sqrt{t^3}}{12}\right|_5^{13}=$$

$$=\frac{\sqrt{13^3}}{12}-\frac{\sqrt{5^3}}{12}=\frac{\sqrt{13^3}-\sqrt{5^3}}{12}$$

ПРИКЛАД 3. Обчислити $\int_L \sqrt[3]{x}\,y\,dl$, якщо L – відрізок прямої від точки $A(0,1)$ до точки $B(8,3)$.

Розв'язання. Знайдемо рівняння прямої, що проходить через дві точки $A(0,1)$ і $B(8,3)$:

$$\frac{x-x_1}{x_2-x_1}=\frac{y-y_1}{y_2-y_1},$$

$$\frac{x-0}{8-0}=\frac{y-1}{3-1},\quad \frac{x}{8}=\frac{y-1}{2},\quad \frac{x}{4}=\frac{y-1}{1},$$

$$x=4(y-1),\quad x=4y-4,\quad 4y=x+4,$$

$$y=\frac{1}{4}x+1.$$

Маємо випадок 2. Обчислимо

$$y'=\left(\frac{1}{4}x+1\right)'=\frac{1}{4}\cdot x'+0=\frac{1}{4}\cdot 1=\frac{1}{4},$$

$$dl=\sqrt{1+(y')^2}\,dx=\sqrt{1+\left(\frac{1}{4}\right)^2}\,dx=\sqrt{1+\frac{1}{16}}\,dx=$$

$$=\sqrt{\frac{17}{16}}\,dx=\frac{\sqrt{17}}{4}\,dx$$

Підставимо в інтеграл і обчислимо його:

$$\int_L \sqrt[3]{x}\,y dl = \int_0^8 \sqrt[3]{x}\cdot\left(\frac{1}{4}x+1\right)\cdot\frac{\sqrt{17}}{4}dx = \frac{\sqrt{17}}{4}\cdot\int_0^8 x^{\frac{1}{3}}\cdot\left(\frac{1}{4}x+1\right)dx =$$

$$= \frac{\sqrt{17}}{4}\cdot\int_0^8\left(\frac{1}{4}x\cdot x^{\frac{1}{3}}+x^{\frac{1}{3}}\right)dx = \frac{\sqrt{17}}{4}\cdot\left(\frac{1}{4}\cdot\int_0^8 x^{\frac{4}{3}}dx+\int_0^8 x^{\frac{1}{3}}dx\right) =$$

$$= \frac{\sqrt{17}}{4}\cdot\left(\frac{1}{4}\cdot\left.\frac{x^{\frac{4}{3}+1}}{\frac{4}{3}+1}\right|_0^8+\left.\frac{x^{\frac{1}{3}+1}}{\frac{1}{3}+1}\right|_0^8\right) = \frac{\sqrt{17}}{4}\cdot\left(\frac{1}{4}\cdot\left.\frac{x^{\frac{7}{3}}}{\frac{7}{3}}\right|_0^8+\left.\frac{x^{\frac{4}{3}}}{\frac{4}{3}}\right|_0^8\right) =$$

$$= \frac{\sqrt{17}}{4}\cdot\left(\frac{1}{4}\cdot\left.\frac{3\sqrt[3]{x^7}}{7}\right|_0^8+\left.\frac{3\sqrt[3]{x^4}}{4}\right|_0^8\right) = \frac{\sqrt{17}}{4}\cdot\left(\frac{1}{4}\cdot\frac{3\sqrt[3]{8^7}}{7}+\frac{3\sqrt[3]{8^4}}{4}\right) =$$

$$= \frac{\sqrt{17}}{4}\cdot\left(\frac{1}{4}\cdot\frac{3\cdot 2^7}{7}+\frac{3\cdot 2^4}{4}\right) = \frac{\sqrt{17}}{4}\cdot\left(\frac{3\cdot 2^5}{7}+3\cdot 4\right) =$$

$$= \frac{\sqrt{17}}{4}\cdot\left(\frac{96}{7}+12\right) = \frac{\sqrt{17}}{4}\cdot\frac{96+84}{7} = \frac{\sqrt{17}}{4}\cdot\frac{180}{7} =$$

$$= \sqrt{17}\cdot\frac{45}{7} = \frac{45\sqrt{17}}{7}$$

ПРИКЛАД 4. Обчислити $\displaystyle\int_L \frac{ydl}{\sqrt{x^2+y^2}}$, якщо

$$L:\ \rho = 2+\cos\varphi,\ 0\le\varphi\le\pi/2.$$

Розв'язання. Маємо випадок 3. Обчислимо

$$\rho' = (2+\cos\varphi)' = -\sin\varphi,$$

$$dl = \sqrt{(\rho)^2+(\rho')^2}\,d\varphi = \sqrt{(2+\cos\varphi)^2+(-\sin\varphi)^2}\,d\varphi =$$

$$= \sqrt{4+4\cos\varphi+\cos^2\varphi+\sin^2\varphi}\,d\varphi = \sqrt{4+4\cos\varphi+1}\,d\varphi =$$

$$= \sqrt{5+4\cos\varphi}\,d\varphi$$

Підставимо в інтеграл і обчислимо його:

$$\int_L \frac{ydl}{\sqrt{x^2+y^2}} = \int_0^{\pi/2} \frac{\rho\sin\varphi\sqrt{5+4\cos\varphi}\,d\varphi}{\sqrt{\rho^2\cos^2\varphi+\rho^2\sin^2\varphi}} =$$

$$= \int_0^{\pi/2} \frac{\rho\sin\varphi\sqrt{5+4\cos\varphi}\,d\varphi}{\sqrt{\rho^2\left(\cos^2\varphi+\sin^2\varphi\right)}} = \int_0^{\pi/2} \frac{\rho\sin\varphi\sqrt{5+4\cos\varphi}\,d\varphi}{\rho} =$$

$$= \int_0^{\pi/2} \sin\varphi\sqrt{5+4\cos\varphi}\,d\varphi =$$

Обчислимо інтеграл за допомогою заміни змінної:

$$= \left| \begin{array}{l} t = 5+4\cos\varphi; \quad dt = -4\sin\varphi d\varphi; \quad -dt/4 = \sin\varphi d\varphi \\ t_1 = 5+4\cos 0 = 5+4 = 9; \;\; t_2 = 5+4\cos\dfrac{\pi}{2} = 5+4\cdot 0 = 5 \end{array} \right| =$$

$$= \int_9^5 \sqrt{t}\cdot\left(-dt/4\right) = -\frac{1}{4}\cdot\int_9^5 t^{\frac{1}{2}}\,dt = -\frac{1}{4}\cdot\left.\frac{t^{\frac{1}{2}+1}}{\frac{1}{2}+1}\right|_9^5 =$$

$$= -\frac{1}{4}\cdot\left.\frac{t^{\frac{3}{2}}}{\frac{3}{2}}\right|_9^5 = -\frac{1}{4}\cdot\left.\frac{2\sqrt{t^3}}{3}\right|_9^5 = -\frac{1}{6}\cdot\left.\sqrt{t^3}\right|_9^5 = -\frac{1}{6}\cdot\left(\sqrt{5^3}-\sqrt{9^3}\right) =$$

$$= -\frac{1}{6}\cdot\left(5\sqrt{5}-3^3\right) = -\frac{1}{6}\cdot\left(5\sqrt{5}-27\right) = \frac{27-5\sqrt{5}}{6}$$

ПРИКЛАД 5. Обчислити $\int\limits_L \frac{\left(2x+y\right)dl}{z^2}$, якщо L – відрізок прямої між точками $A\left(3,-5,6\right)$, $B\left(5,-8,12\right)$.

Розв'язання. Знайдемо рівняння прямої, що проходить через дві точки $A\left(3,-5,6\right)$ і $B\left(5,-8,12\right)$:

$$\frac{x-x_1}{x_2-x_1}=\frac{y-y_1}{y_2-y_1}=\frac{z-z_1}{z_2-z_1},$$

$$\frac{x-3}{5-3}=\frac{y-(-5)}{-8-(-5)}=\frac{z-6}{12-6},$$

$$\frac{x-3}{2}=\frac{y+5}{-3}=\frac{z-6}{6}=t,$$

$$\frac{x-3}{2}=t, \quad \frac{y+5}{-3}=t, \quad \frac{z-6}{6}=t,$$

$$x=2t+3, \quad y=-3t-5, \quad z=6t+6.$$

Знайдемо, як змінюється параметр t, якщо $3 \le x \le 5$:

$$x=3: \ t=\frac{3-3}{2}=0,$$

$$x=5: \ t=\frac{5-3}{2}=1.$$

Маємо випадок 4. Обчислимо

$$x'=(2t+3)'=2, \quad y'=(-3t-5)'=-3, \quad z'=(6t+6)'=6,$$

$$dl=\sqrt{(x')^2+(y')^2+(z')^2}\,dt=\sqrt{2^2+(-3)^2+6^2}\,dt=$$

$$=\sqrt{4+9+36}\,dt=\sqrt{49}\,dt=7dt.$$

Підставимо в інтеграл і обчислимо його:

$$\int_L \frac{(2x+y)dl}{z^2}=\int_0^1 \frac{(2\cdot(2t+3)-3t-5)\cdot 7dt}{(6t+6)^2}=$$

$$=7\cdot\int_0^1 \frac{(4t+6-3t-5)dt}{36(t+1)^2}=\frac{7}{36}\cdot\int_0^1 \frac{(t+1)dt}{(t+1)^2}=\frac{7}{36}\cdot\int_0^1 \frac{dt}{t+1}=$$

$$=\frac{7}{36}\cdot\ln|t+1|\Big|_0^1=\frac{7}{36}\cdot(\ln|1+1|-\ln|0+1|)=\frac{7}{36}\cdot(\ln 2-\ln 1)=$$

$$=\frac{7}{36}\cdot(\ln 2-0)=\frac{7}{36}\ln 2$$

3.2 Застосування криволінійного інтеграла за довжиною

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
1	*Довжина дуги* L	$L=\int\limits_L dl$
2	*Маса* плоскої матеріальної дуги L з лінійною щільністю $\mu=\mu(x,y)$	$m=\int\limits_L \mu(x,y)\,dl$
3	*Статичні моменти* дуги L плоскої матеріальної кривої відносно осей Ox і Oy відповідно	$M_x=\int\limits_L y\,\mu(x,y)\,dl$, $M_y=\int\limits_L x\,\mu(x,y)\,dl$
4	*Моменти інерції* дуги L плоскої матеріальної кривої відносно осей Ox і Oy відповідно та відносно початку координат	$I_x=\int\limits_L y^2\,\mu(x,y)\,dl$, $I_y=\int\limits_L x^2\,\mu(x,y)\,dl$, $I_0=\int\limits_L (x^2+y^2)\,\mu(x,y)\,dl$
5	*Координати центра маси* дуги L плоскої кривої	$x_C=\dfrac{M_y}{m}$, $y_C=\dfrac{M_x}{m}$

ПРИКЛАД 1. Знайти довжину дуги гвинтової лінії

$$L:\begin{cases} x=4\cos t; \\ y=4\sin t; \ (0\le t\le 2\pi). \\ z=3t, \end{cases}$$

Розв'язання. $\begin{cases} x'=-4\sin t; \\ y'=4\cos t; \quad dl=\sqrt{(x')^2+(y')^2+(z')^2}\,dt= \\ z'=3, \end{cases}$

$$=\sqrt{(-4\sin t)^2+(4\cos t)^2+3^2}dt=\sqrt{16\sin^2 t+16\cos^2 t+9}dt=$$

$$=\sqrt{16\left(\sin^2 t+\cos^2 t\right)+9}dt=\sqrt{16+9}dt=\sqrt{25}dt=5dt,$$

$$L=\int_L dl=\int_0^{2\pi}5dt=5\cdot\int_0^{2\pi}dt=5\cdot t\Big|_0^{2\pi}=5\cdot(2\pi-0)=10\pi$$

ПРИКЛАД 2. Знайти центр маси півкола $x^2+y^2=R^2$, що лежить у верхній півплощині, а також його момент інерції відносно осі Ox. Лінійну щільність вважати рівною одиниці.

Розв'язання. $x^2+y^2=R^2$, $y^2=R^2-x^2$, $y=\sqrt{R^2-x^2}$,

$$y'=\left(\sqrt{R^2-x^2}\right)'=\frac{1}{2\sqrt{R^2-x^2}}\cdot(-2x)=-\frac{x}{\sqrt{R^2-x^2}},$$

$$dl=\sqrt{1+(y')^2}dx=\sqrt{1+\left(-\frac{x}{\sqrt{R^2-x^2}}\right)^2}dx=\sqrt{1+\frac{x^2}{R^2-x^2}}dx=$$

$$=\sqrt{\frac{R^2-x^2+x^2}{R^2-x^2}}dx=\sqrt{\frac{R^2}{R^2-x^2}}dx=\frac{R}{\sqrt{R^2-x^2}}dx.$$

Обчислимо масу дуги:

$$m=\int_L \mu(x,y)dl=\int_{-R}^{R}\frac{R}{\sqrt{R^2-x^2}}dx=R\cdot\int_{-R}^{R}\frac{dx}{\sqrt{R^2-x^2}}=$$

$$=R\cdot\arcsin\frac{x}{R}\Big|_{-R}^{R}=R\cdot\left(\arcsin\frac{R}{R}-\arcsin\frac{-R}{R}\right)=R\cdot\left(\frac{\pi}{2}+\frac{\pi}{2}\right)=R\pi.$$

Обчислимо статичні моменти:

$$M_x=\int_L y\,\mu(x,y)dl=\int_{-R}^{R}\sqrt{R^2-x^2}\frac{R}{\sqrt{R^2-x^2}}dx=$$

$$=R\cdot\int_{-R}^{R}dx=R\cdot x\Big|_{-R}^{R}=R\cdot(R+R)=2R^2,$$

$$M_y=\int_L x\,\mu(x,y)\,dl=\int_{-R}^{R} x\frac{R}{\sqrt{R^2-x^2}}dx=R\cdot\int_{-R}^{R}\frac{x}{\sqrt{R^2-x^2}}dx=$$

$$=\left|\begin{array}{l} t=R^2-x^2;\;\; dt=-2xdx;\;\; \dfrac{dt}{-2}=xdx \\ t_1=R^2-(-R)^2=0;\;\; t_2=R^2-R^2=0 \end{array}\right|=R\cdot\int_0^0\frac{\frac{dt}{-2}}{\sqrt{t}}=0.$$

Тоді координати центра маси:

$$x_C=\frac{M_y}{m}=\frac{0}{R\pi}=0,$$

$$y_C=\frac{M_x}{m}=\frac{2R^2}{R\pi}=\frac{2R}{\pi}.$$

Обчислимо момент інерції відносно осі Ox:

$$I_x=\int_L y^2\,\mu(x,y)\,dl=\int_{-R}^{R}\left(\sqrt{R^2-x^2}\right)^2\frac{R}{\sqrt{R^2-x^2}}dx=$$

$$=\int_{-R}^{R}\left(R^2-x^2\right)\frac{R}{\sqrt{R^2-x^2}}dx=R\cdot\int_{-R}^{R}\sqrt{R^2-x^2}\,dx=$$

$$=R\cdot\int_{-R}^{R}\sqrt{R^2-x^2}\,dx=R\cdot\left(\frac{1}{R}\cdot x\cdot\sqrt{R^2-x^2}+\frac{1}{2}R^2\arcsin\frac{x}{R}\right)\Bigg|_{-R}^{R}=$$

$$=R\cdot\left(\frac{1}{R}\cdot R\cdot\sqrt{R^2-R^2}+\frac{1}{2}R^2\arcsin\frac{R}{R}-\right.$$

$$\left.-\left(\frac{1}{R}\cdot(-R)\cdot\sqrt{R^2-(-R)^2}+\frac{1}{2}R^2\arcsin\frac{(-R)}{R}\right)\right)=$$

$$=R\cdot\left(\frac{1}{2}R^2\arcsin 1-\frac{1}{2}R^2\arcsin(-1)\right)=R\cdot\left(\frac{1}{2}R^2\cdot\frac{\pi}{2}-\right.$$

$$\left.-\frac{1}{2}R^2\cdot\left(-\frac{\pi}{2}\right)\right)=R\cdot\left(\frac{\pi R^2}{4}+\frac{\pi R^2}{4}\right)=R\cdot\frac{\pi R^2}{2}=\frac{\pi R^3}{2}$$

3.3 Криволінійний інтеграл за координатами (II роду)

<table>
<tr><th>Ч.ч.</th><th>Словесне формулювання</th><th>Аналітичний запис, графічне зображення</th></tr>
<tr><td colspan="3">Нехай L кусково-гладка просторова крива, на якій задано напрям, а $P(x,y,z)$, $Q(x,y,z)$, $R(x,y,z)$ – неперервні функції на ній. Розіб'ємо дугу L_{AB} довільним способом на n елементарних дуг Δl_i, $i=\overline{1,n}$ точками $A=M_0,M_1,M_2,...,M_n=B$ з абсцисами $a=x_0<x_1<x_2<...<x_n=b$. Розглянемо елементарну дугу Δl_i, якій відповідає вектор переміщення $\Delta\vec{l}_i=\Delta x_i\vec{i}+\Delta y_i\vec{j}$. Нехай довжина Δl_i цієї дуги настільки мала, що на ній вектор сили $\vec{F}=\vec{F}(x,y)$ можна вважати можна вважати сталою величиною, яка дорівнює значенню $\vec{F}=\vec{F}(x,y)$ в довільно обраній точці $\overline{M_i}\left(\overline{x_i},\overline{y_i}\right)\in\Delta l_i$</td></tr>
<tr><td>1</td><td>Елементарна робота $\Delta\tilde{A}_i$ на ділянці Δl_i визначається скалярним добутком
Якщо обчислити елементарну роботу на всіх ділянках Δl_i, $i=\overline{1,n}$, і скласти суму, то одержана сума називається інтегральною для векторфункції $\vec{F}=\vec{F}(x,y)$ за спрямованою дугою L_{AB}
Очевидно, що</td><td>$\Delta\tilde{A}_i\approx\vec{F}\left(\overline{x_i},\overline{y_i}\right)\cdot\Delta\vec{l}_i=$
$=P\left(\overline{x_i},\overline{y_i}\right)\cdot\Delta x_i+Q\left(\overline{x_i},\overline{y_i}\right)\cdot\Delta y_i$

$\tilde{A}=\sum_{i=1}^{n}\Delta\tilde{A}_i\approx\sum_{i=1}^{n}\vec{F}\left(\overline{x_i},\overline{y_i}\right)\cdot\Delta\vec{l}_i=$
$=\sum_{i=1}^{n}\Big(P\left(\overline{x_i},\overline{y_i}\right)\cdot\Delta x_i+$
$+Q\left(\overline{x_i},\overline{y_i}\right)\cdot\Delta y_i\Big)$
$\tilde{A}=\lim_{\max\Delta l_i\to 0}\sum_{i=1}^{n}\Delta\tilde{A}_i$</td></tr>
</table>

<table>
<tr>
<td>2</td>
<td>Криволінійним інтегралом за координатами (криволінійним інтегралом ІІ-го роду) називається скінченна границя інтегральної суми при необмеженому здрібненні розбиття дуги на елементарні частини</td>
<td>$$\int\limits_{L_{AB}} P(x,y)dx + Q(x,y)dy =$$ $$= \lim_{\max \Delta l_i \to 0} \sum_{i=1}^{n} \Big(P(\overline{x}_i, \overline{y}_i) \cdot \Delta x_i +$$ $$+ Q(\overline{x}_i, \overline{y}_i) \cdot \Delta y_i \Big)$$</td>
</tr>
<tr>
<td>3</td>
<td>Фізичний зміст криволінійного інтеграла за координатами</td>
<td>$$A = \int\limits_{L_{AB}} \vec{F}(x,y)d\vec{l}\ ,$$ де $d\vec{l} = dx\,\vec{i} + dy\,\vec{j}$ – вектор диференціала (елемента) довжини плоскої дуги</td>
</tr>
<tr>
<td colspan="3">Зауваження 1. Якщо лінія L замкнена, то інтеграл за цією лінією записується так $$\oint\limits_{L} \vec{F}(x,y)d\vec{l} = \oint\limits_{L} P(x,y)dx + Q(x,y)dy\ ,$$ причому початкова точка вибирається довільно і вказується напрям обходу. Якщо напрям обходу замкненого контуру L явно не зазначено, то приймається додатний напрям.
Зауваження 2. Для просторового векторного поля інтеграл має вигляд $$\oint\limits_{L_{AB}} \vec{F}(x,y,z)d\vec{l} = \oint\limits_{L_{AB}} P(x,y,z)dx + Q(x,y,z)dy + R(x,y,z)dz\ ,$$ де $d\vec{l} = dx\,\vec{i} + dy\,\vec{j} + dz\,\vec{k}$ – вектор диференціала (елемента) довжини просторової дуги</td>
</tr>
<tr>
<td>4</td>
<td>Властивості криволінійного інтеграла ІІ роду:
1) при зміні напрямку інтегрування криволінійний інтеграл за координатами тільки змінює знак;</td>
<td>$$\int\limits_{L_{BA}} \vec{F}d\vec{l} = -\int\limits_{L_{AB}} \vec{F}d\vec{l}$$</td>
</tr>
</table>

	2) векторне поле $\vec{F} = P\vec{i} + Q\vec{j} + R\vec{k}$ можна розглядати як суму трьох векторних полів $P\vec{i}$, $Q\vec{j}$ і $R\vec{k}$. Відповідно, повний криволінійний інтеграл за координатами можна розглядати як суму трьох інтегралів;	$\int\limits_L \vec{F}d\vec{l} = \int\limits_L P\,dx + Q\,dy + R\,dz =$ $= \int\limits_L P\,dx + \int\limits_L Q\,dy + \int\limits_L R\,dz$, де кожен з трьох інтегралів праворуч також називається *криволінійним інтегралом за координатою* x, y *чи* z відповідно
	3) *закон збереження обертального руху*: при розбитті замкненого контура на замкнені підконтури значення сумарного криволінійного інтегралу не змінюється;	
	4) *зв'язок між криволінійними інтегралами першого та другого роду*: оскільки $\left\|d\vec{l}\right\| = dl$, то $dx = dl\cos\alpha$, $dy = dl\cos\beta$, $dz = dl\cos\gamma$. Тоді криволінійний інтеграл за координатами зводиться до криволінійного інтеграла за довжиною	$\int\limits_L \vec{F}d\vec{l} = \int\limits_L P\,dx + Q\,dy + R\,dz =$ $= \int\limits_L \big(Pdl\cos\alpha + Qdl\cos\beta +$ $+ Rdl\cos\gamma\big) =$ $= \int\limits_L \big(P\cos\alpha + Q\cos\beta + R\cos\gamma\big)dl$ де α, β, γ – напрямні кути вектора $d\vec{l}$
	Зауваження 3. Інші властивості аналогічні властивостям звичайного визначеного інтегралу	
Обчислення криволінійного інтегралу за координатами здійснюється шляхом зведення його до одновимірного інтегралу методом заміни змінної		

<table>
<tr><td>5</td><td>

Випадок 1. Якщо плоска крива задана рівнянням $y=y(x)$, $x\in[a,b]$, причому початку кривої відповідає значення $x=a$, а кінцю – $x=b$, то

$$\int_L P(x,y)\,dx+Q(x,y)\,dy=$$

$$=\int_a^b\Big(P\big[x,y(x)\big]+Q\big[x,y(x)\big]\cdot y'_x\Big)dx.$$

Випадок 2. Якщо крива L задана параметричними рівняннями $\begin{cases}x=x(t);\\ y=y(t)\end{cases}$ і початку кривої відповідає значення параметру $t=t_1$, а кінцю – $t=t_2$, то

$$\int_L P(x,y)\,dx+Q(x,y)\,dy=$$

$$=\int_{t_1}^{t_2}\Big(P\big[x(t),y(t)\big]\cdot x'_t+Q\big[x(t),y(t)\big]\cdot y'_t\Big)dt.$$

Випадок 3. Якщо просторова дуга L задана параметричними рівняннями $\begin{cases}x=x(t);\\ y=y(t);\\ z=z(t)\end{cases}$ і початку кривої відповідає значення параметру $t=t_1$, а кінцю – $t=t_2$, то

$$\int_L P(x,y,z)\,dx+Q(x,y,z)\,dy+R(x,y,z)\,dz=$$

$$=\int_{t_1}^{t_2}\Big(P\big[x(t),y(t),z(t)\big]\cdot x'_t+Q\big[x(t),y(t),z(t)\big]\cdot y'_t+$$

$$+R\big[x(t),y(t),z(t)\big]\cdot z'_t\Big)dt$$

</td></tr>
<tr><td colspan="2">

ПРИКЛАД 1. Обчислити криволінійний інтеграл за координатами $\int_L -y^2x\,dx+x^2y\,dy$, де $L:\ \begin{cases}x=\sqrt{\cos t};\\ y=\sqrt{\sin t},\end{cases}\ 0\le t\le\pi$

</td></tr>
</table>

Розв'язання. Маємо випадок 2. Знайдемо:

$$dx = x'dt = \left(\sqrt{\cos t}\right)' dt = \frac{1}{2\sqrt{\cos t}} \cdot (\cos t)' dt =$$

$$= \frac{1}{2\sqrt{\cos t}} \cdot (-\sin t) dt = -\frac{\sin t}{2\sqrt{\cos t}} dt,$$

$$dy = y'dt = \left(\sqrt{\sin t}\right)' dt = \frac{1}{2\sqrt{\sin t}} \cdot (\sin t)' dt = \frac{\cos t}{2\sqrt{\sin t}} dt.$$

Тоді

$$\int_L -y^2 x dx + x^2 y dy = \int_0^{\pi} \left(-\left(\sqrt{\sin t}\right)^2 \cdot \sqrt{\cos t} \cdot \left(-\frac{\sin t}{2\sqrt{\cos t}} \right) + \right.$$

$$\left. + \left(\sqrt{\cos t}\right)^2 \cdot \left(\sqrt{\sin t}\right) \cdot \frac{\cos t}{2\sqrt{\sin t}} \right) dt =$$

$$= \int_0^{\pi} \left(-\sin t \sqrt{\cos t} \cdot \left(-\frac{\sin t}{2\sqrt{\cos t}} \right) + \cos t \sqrt{\sin t} \cdot \frac{\cos t}{2\sqrt{\sin t}} \right) dt =$$

$$= \int_0^{\pi} \left(\frac{\sin^2 t}{2} + \frac{\cos^2 t}{2} \right) dt = \frac{1}{2} \cdot \int_0^{\pi} \left(\sin^2 t + \cos^2 t \right) dt =$$

$$= \frac{1}{2} \cdot \int_0^{\pi} dt = \frac{1}{2} \cdot t \Big|_0^{\pi} = \frac{\pi}{2}$$

ПРИКЛАД 2. Обчислити криволінійний інтеграл за координатами $\int\limits_L 2xydx + x^2 dy$, де L – відрізок прямої AB від точки $A(0,0)$ до точки $B(1,3)$.

Розв'язання. Складемо рівняння прямої AB за допомогою рівняння прямої, що проходить через дві точки [12]:

$$\frac{x - x_1}{x_2 - x_1} = \frac{y - y_1}{y_2 - y_1},$$

$$\frac{x - 0}{1 - 0} = \frac{y - 0}{3 - 0}, \quad \frac{x}{1} = \frac{y}{3}, \quad y = 3x$$

Маємо випадок 1. Знайдемо:

$$dy = (3x)'\,dx = 3dx\,.$$

Тоді

$$\int_L 2xydx + x^2dy = \int_0^1 \left(2x \cdot 3x + x^2 \cdot 3\right)dx = \int_0^1 \left(6x^2 + 3x^2\right)dx =$$

$$= 9 \cdot \int_0^1 x^2dx = 9 \cdot \left.\frac{x^3}{3}\right|_0^1 = 9 \cdot \frac{1^3}{3} = 3$$

ПРИКЛАД 3. Обчислити криволінійний інтеграл $\int_L (xy - x)dx + \frac{1}{2}x^2dy$, де L – дуга параболи $y = 2\sqrt{x}$ від точки $O(0;0)$ до точки $B(1;2)$.

Розв'язання. Маємо випадок 1. Знайдемо:

$$dy = \left(2\sqrt{x}\right)'dx = 2 \cdot \frac{1}{2\sqrt{x}}dx = \frac{dx}{\sqrt{x}}\,.$$

Тоді $\int_L (xy - x)dx + \frac{1}{2}x^2dy = \int_0^1 \left(x \cdot 2\sqrt{x} - x\right)dx + \frac{1}{2}x^2 \cdot \frac{dx}{\sqrt{x}} =$

$$= \int_0^1 \left(2x \cdot x^{\frac{1}{2}} - x + \frac{1}{2}x^2 \cdot \frac{1}{x^{\frac{1}{2}}}\right)dx = \int_0^1 \left(2x^{1+\frac{1}{2}} - x + \frac{1}{2}x^{2-\frac{1}{2}}\right)dx =$$

$$= \int_0^1 \left(2x^{\frac{3}{2}} - x + \frac{1}{2}x^{\frac{3}{2}}\right)dx = \int_0^1 \left(\frac{5}{2}x^{\frac{3}{2}} - x\right)dx =$$

$$= \frac{5}{2} \cdot \int_0^1 x^{\frac{3}{2}}dx - \int_0^1 xdx = \frac{5}{2} \cdot \left.\frac{x^{\frac{3}{2}+1}}{\frac{3}{2}+1}\right|_0^1 - \left.\frac{x^2}{2}\right|_0^1 = \frac{5}{2} \cdot \left.\frac{x^{\frac{5}{2}}}{\frac{5}{2}}\right|_0^1 - \left.\frac{x^2}{2}\right|_0^1 =$$

$$= \left.x^{\frac{5}{2}}\right|_0^1 - \left.\frac{x^2}{2}\right|_0^1 = 1^{\frac{5}{2}} - \frac{1^2}{2} = 1 - \frac{1}{2} = \frac{1}{2}$$

ПРИКЛАД 4. Обчислити $\int\limits_L y^2dx + x^2dy + z^2dz$, де L – відрізок прямої у просторі від точки $A(1,0,2)$ до $B(3,1,4)$.

Розв'язання. Складемо рівняння прямої, що проходить через точки A і B [12]:

$$\frac{x-x_1}{x_2-x_1} = \frac{y-y_1}{y_2-y_1} = \frac{z-z_1}{z_2-z_1},$$

$$\frac{x-1}{3-1} = \frac{y-0}{1-0} = \frac{z-2}{4-2}, \quad \frac{x-1}{2} = \frac{y}{1} = \frac{z-2}{2} = t,$$

$$\begin{cases} \dfrac{x-1}{2} = t; \\ \dfrac{y}{1} = t; \\ \dfrac{z-2}{2} = t, \end{cases} \quad \begin{cases} x = 2t+1; \\ y = t; \\ z = 2t+2. \end{cases}$$

Маємо випадок 3. Знайдемо:

$$dx = (2t+1)'\,dt = 2dt, \quad dy = t'dt = dt,$$

$$dz = (2t+2)'\,dt = 2dt.$$

Параметр змінюється в межах $t_A \le t \le t_B$, тобто $0 \le t \le 1$, тоді

$$\int\limits_L y^2dx + x^2dy + z^2dz = \int\limits_0^1 t^2 \cdot 2dt + (2t+1)^2 \cdot dt + (2t+2)^2 \cdot 2dt =$$

$$= \int\limits_0^1 \left(2t^2 + 4t^2 + 4t + 1 + 2\cdot\left(4t^2 + 8t + 4\right)\right)dt =$$

$$= \int\limits_0^1 \left(14t^2 + 20t + 9\right)dt = \left(14\cdot\frac{t^3}{3} + 20\cdot\frac{t^2}{2} + 9t\right)\Bigg|_0^1 =$$

$$= 14\cdot\frac{1^3}{3} + 20\cdot\frac{1^2}{2} + 9\cdot 1 - 0 = \frac{14}{3} + 10 + 9 = \frac{71}{3}$$

3.4 Формула Гріна

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
1	Якщо L – кусково-гладкий замкнений контур, який обмежує область D, орієнтований так, що при обході L область D залишається ліворуч, а функції $P(x,y)$ і $Q(x,y)$ – неперервні разом зі своїми частинними похідними першого порядку в замкненій області D, то має місце *формула Гріна*:	$\oint\limits_L P(x,y)dx+Q(x,y)dy=$ $=\iint\limits_D\left(\frac{\partial Q}{\partial x}-\frac{\partial P}{\partial y}\right)dxdy$

ПРИКЛАД 1. За допомогою формули Гріна обчислити $\oint\limits_L (8x-y)dx+(x+5y)dy$, де L: $x^2+y^2=9$ – коло, (обхід контуру – проти годинникової стрілки).

Розв'язання. Знайдемо частинні похідні:

$$\frac{\partial P}{\partial y}=(8x-y)'_y=-1,\quad \frac{\partial Q}{\partial x}=(x+5y)'_x=1.$$

Підставимо знайдені похідні в формулу Гріна:

$$\oint\limits_L (8x-y)dx+(x+5y)dy=\iint\limits_D\big(1-(-1)\big)dxdy=2\iint\limits_D dxdy=$$

Перейдемо до полярних координат:

$$x=\rho\cos\varphi,\ y=\rho\sin\varphi,\ x^2+y^2=\rho^2,\ dxdy=\rho d\rho d\varphi.$$

Тоді $D: 0\le\varphi\le 2\pi, 0\le\rho\le 3$:

$$=2\cdot\iint\limits_D \rho d\rho d\varphi=2\cdot\int\limits_0^{2\pi}d\varphi\int\limits_0^3\rho d\rho=2\cdot\int\limits_0^{2\pi}\left(\left.\frac{\rho^2}{2}\right|_0^3\right)d\varphi=$$

$$=2\cdot\int_0^{2\pi}\left(\frac{3^2}{2}-\frac{0^2}{2}\right)d\varphi=2\cdot\int_0^{2\pi}\frac{9}{2}d\varphi=2\cdot\frac{9}{2}\cdot\int_0^{2\pi}d\varphi=$$

$$=9\cdot\int_0^{2\pi}d\varphi=9\cdot\varphi\Big|_0^{2\pi}=9\cdot(2\pi-0)=18\pi$$

ПРИКЛАД 2. Обчислити криволінійний інтеграл:
1) по замкненому контуру в додатньому напрямку (проти годинникової стрілки); 2) за допомогою формули Гріна.

$$\oint_L\left(x-y^2\right)dy+\left(x^3+3y\right)dx,\quad L: x=y,\ y=x^2.$$

Розв'язання. Побудуємо задані лінії: пряму $x=y$ і параболу $y=x^2$ (рис.63).

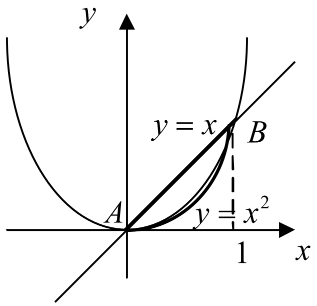

Рисунок 63

1) по замкненому контуру в додатньому напрямку (проти годинникової стрілки):

$$\oint_L\left(x-y^2\right)dy+\left(x^3+3y\right)dx=\int_{AB}\left(x-y^2\right)dy+\left(x^3+3y\right)dx+$$

$$+\int_{BA}\left(x-y^2\right)dy+\left(x^3+3y\right)dx,$$

1) $AB:\ y=x^2,\ dy=\left(x^2\right)'dx=2xdx,$

$$\int_0^1\left(x-\left(x^2\right)^2\right)\cdot 2xdx+\left(x^3+3x^2\right)dx=$$

$$=\int_0^1 \left(x-x^4\right)\cdot 2xdx+\left(x^3+3x^2\right)dx=$$

$$=\int_0^1 \left(2x^2-2x^5+x^3+3x^2\right)dx=\int_0^1 \left(5x^2-2x^5+x^3\right)dx=$$

$$=\left(5\cdot\frac{x^3}{3}-2\cdot\frac{x^6}{6}+\frac{x^4}{4}\right)\Bigg|_0^1=5\cdot\frac{1^3}{3}-2\cdot\frac{1^6}{6}+\frac{1^4}{4}=$$

$$=\frac{5}{3}-\frac{2}{6}+\frac{1}{4}=\frac{5}{3}-\frac{1}{3}+\frac{1}{4}=\frac{4}{3}+\frac{1}{4}=\frac{16+3}{12}=\frac{19}{12},$$

2) BA: $y=x$, $dy=dx$,

$$\int_1^0 \left(x-x^2\right)dx+\left(x^3+3x\right)dx=\int_1^0 \left(x-x^2+x^3+3x\right)dx=$$

$$=\int_1^0 \left(4x-x^2+x^3\right)dx=\left(4\cdot\frac{x^2}{2}-\frac{x^3}{3}+\frac{x^4}{4}\right)\Bigg|_1^0=$$

$$=0-\left(4\cdot\frac{1^2}{2}-\frac{1^3}{3}+\frac{1^4}{4}\right)=-\left(\frac{4}{2}-\frac{1}{3}+\frac{1}{4}\right)=-\frac{24-4+3}{12}=-\frac{23}{12}.$$

Тоді $\oint\limits_L \left(x-y^2\right)dy+\left(x^3+3y\right)dx=\frac{19}{12}-\frac{23}{12}=-\frac{4}{12}=-\frac{1}{3}$.

2) за допомогою формули Гріна:

$$D: 0<x<1,\ x^2<y<x \text{ (рис. 64)}$$

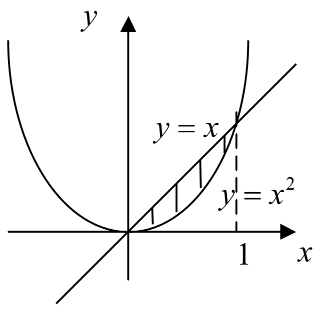

Рисунок 64

Знайдемо частинні похідні: $$\frac{\partial P}{\partial y}=\left(x^3+3y\right)'_y=3, \quad \frac{\partial Q}{\partial x}=\left(x-y^2\right)'_x=1.$$ Тоді $$\oint_L \left(x-y^2\right)dy+\left(x^3+3y\right)dx=\iint_D (1-3)\,dxdy=$$ $$=-2\cdot\iint_D dxdy=-2\cdot\int_0^1 dx\int_{x^2}^{x} dy=-2\cdot\int_0^1\left(y\Big\|_{x^2}^{x}\right)dx=$$ $$=-2\cdot\int_0^1\left(x-x^2\right)dx=-2\cdot\left(\frac{x^2}{2}-\frac{x^3}{3}\right)\Bigg\|_0^1=-2\cdot\left(\frac{1^2}{2}-\frac{1^3}{3}\right)=$$ $$=-2\cdot\frac{3-2}{6}=-2\cdot\frac{1}{6}=-\frac{1}{3}$$

3.5 Умови незалежності криволінійного інтеграла за координатами від шляху інтегрування

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
1	Криволінійний інтеграл $\int\limits_{L_{AB}} P(x,y)\,dx+Q(x,y)\,dy$ називається *незалежним від шляху інтегрування* в області D, якщо для будь-яких точок A і B із області D значення цього інтеграла не змінюється незалежно від того, по якій лінії з початком в точці A і кінцем в точці B він обчислюється, аби тільки ця лінія належала області D	
2	Кінцева область D називається *однозв'язною*, якщо вона обмежена єдиним замкненим контуром *Теорема.* Якщо функції $P(x,y)$ і $Q(x,y)$ визначені і	

	неперервні разом зі своїми частинними похідними $\frac{\partial P}{\partial y}$ і $\frac{\partial Q}{\partial x}$ в замкненій обмеженій однозв'язній області D, то для того, щоб криволінійний інтеграл $\int\limits_{L_{AB}} P(x,y)dx+Q(x,y)dy$ був незалежним від форми шляху інтегрування, необхідно і достатньо, щоб для всіх точок цієї області виконувалась умова $$\frac{\partial P}{\partial y}=\frac{\partial Q}{\partial x}$$

Зауваження 1. Умова $\frac{\partial P}{\partial y}=\frac{\partial Q}{\partial x}$ є необхідною і достатньою для того, щоб вираз $P(x,y)dx+Q(x,y)dy$ був повним диференціалом деякої однозначної функції, визначеної в області D. Тому можна стверджувати, що для того, щоб криволінійний інтеграл не залежав від шляху інтегрування L_{AB}, а тільки від його кінців, необхідно і достатньо, щоб вираз $P(x,y)dx+Q(x,y)dy$ був повним диференціалом деякої функції.

Зауваження 2. Якщо виконується умова $\frac{\partial P}{\partial y}=\frac{\partial Q}{\partial x}$, тобто, якщо вираз $P(x,y)dx+Q(x,y)dy$ є повним диференціалом деякої функції, то криволінійний інтеграл $\int\limits_{L_{AB}} P(x,y)dx+Q(x,y)dy$, взятий по будь-якому замкненому контуру L_{AB}, цілком розташованому в області D, дорівнює нулю.

Зауваження 3. Якщо криволінійний інтеграл не залежить від шляху інтегрування, в якості шляху інтегрування обирають найпростіший шлях – відрізок прямої

ПРИКЛАД. Перевірити, що криволінійний інтеграл не залежить від шляху інтегрування і знайти його значення

$$\int_{(0,-3)}^{(1,3)} \left(6x^2y - x\right)dx + 2x^3dy\,.$$

Розв'язання. Перевіримо, що криволинійний інтеграл не залежить від шляху інтегрування:

$$P = 6x^2y - x\,,\quad Q = 2x^3\,,$$

$$\frac{\partial P}{\partial y} = \left(6x^2y - x\right)'_y = 6x^2\,,\quad \frac{\partial Q}{\partial x} = \left(2x^3\right)'_x = 6x^2\,,\quad \frac{\partial P}{\partial y} = \frac{\partial Q}{\partial x}\,.$$

Тобто заданий криволінійний інтеграл не залежить від шляху інтегрування. Найпростіший шлях інтегрування від точки $(0;-3)$ до точки $(1;3)$ – по прямій, що з'єднує ці точки. Складемо рівняння прямої, що проходить через ці точки [12]:

$$\frac{x - x_1}{x_2 - x_1} = \frac{y - y_1}{y_2 - y_1}\,,$$

$$\frac{x-0}{1-0} = \frac{y-(-3)}{3-(-3)}\,,\quad \frac{x}{1} = \frac{y+3}{6}\,,\quad 6x = y + 3\,,$$

$$y = 6x - 3\,,\; dy = 6dx\,.$$

Тоді $\displaystyle\int_{(0,-3)}^{(1,3)} \left(6x^2y - x\right)dx + 2x^3dy = \int_0^1 \left(6x^2\cdot(6x-3) - x\right)dx + 2x^3\cdot 6dx =$

$$= \int_0^1 \left(36x^3 - 18x^2 - x + 12x^3\right)dx = \int_0^1 \left(48x^3 - 18x^2 - x\right)dx =$$

$$= \left(48\cdot\frac{x^4}{4} - 18\cdot\frac{x^3}{3} - \frac{x^2}{2}\right)\Bigg|_0^1 = 48\cdot\frac{1^4}{4} - 18\cdot\frac{1^3}{3} - \frac{1^2}{2} =$$

$$= 12 - 6 - \frac{1}{2} = 6 - \frac{1}{2} = \frac{11}{2}$$

3.6 Обчислення функції за її повним диференціалом. Розв'язання диференціальних рівнянь у повних диференціалах

<table>
<tr><th>Ч.ч.</th><th>Словесне формулювання</th><th>Аналітичний запис, графічне зображення</th></tr>
<tr><td rowspan="3">1</td><td>Розглянемо функцію $u(x,y)$, задану в деякій області D, де вона неперервна разом зі своїми частинними похідними. Обчислимо її повний диференціал</td><td>$$du = \frac{\partial u}{\partial x}dx + \frac{\partial u}{\partial y}dy$$</td></tr>
<tr><td>Позначимо $P(x,y) = \frac{\partial u}{\partial x}$, $Q(x,y) = \frac{\partial u}{\partial y}$. Тоді для повного диференціалу маємо:</td><td>$$\frac{\partial Q}{\partial x} = \frac{\partial^2 u}{\partial y \partial x} = \frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} = \frac{\partial P}{\partial y}$$</td></tr>
<tr><td colspan="2">Задача відшукання функції $u(x,y)$ за її повним диференціалом розв'язується з точністю до довільної сталої за однією із формул:
$$u(x,y) = \int_{x_0}^{x} P(x,y)\,dx + \int Q(x_0,y)\,dy + C, \qquad (3.1)$$
$$u(x,y) = \int P(x,y_0)\,dx + \int_{y_0}^{y} Q(x,y)\,dy + C, \qquad (3.2)$$
де x_0, y_0 – довільно обрані числа, які обирають таким чином, щоб максимально спростити функції $Q(x_0,y)$ і $P(x,y_0)$</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td rowspan="2">2</td><td>Диференціальне рівняння $P(x,y)\,dx + Q(x,y)\,dy = 0$ називається рівнянням у повних диференціалах, якщо його ліва частина задовольняє умові [14]</td><td>$$\frac{\partial P}{\partial y} = \frac{\partial Q}{\partial x}$$</td></tr>
<tr><td colspan="2">Загальний інтеграл такого рівняння можна знайти за формулами:
$$\int_{x_0}^{x} P(x,y)\,dx + \int Q(x_0,y)\,dy = C, \qquad (3.3)$$
$$\int P(x,y_0)\,dx + \int_{y_0}^{y} Q(x,y)\,dy = C, \qquad (3.4)$$
де x_0, y_0 обираються так само як і для формул (3.1), (3.2)</td></tr>
<tr><td colspan="3">ПРИКЛАД 1. Перевірити, що вираз
$$du(x,y) = \left(3x^2y+1\right)dx + \left(x^3-1\right)dy$$
є повним диференціалом деякої функції $u(x,y)$ та знайти цю функцію.
Розв'язання: Маємо
$$P(x,y) = 3x^2y+1, \quad Q(x,y) = x^3-1.$$
Обчислимо
$$\frac{\partial P}{\partial y} = \left(3x^2y+1\right)'_y = 3x^2, \quad \frac{\partial Q}{\partial x} = \left(x^3-1\right)'_x = 3x^2.$$
Отже, $\frac{\partial P}{\partial y} = \frac{\partial Q}{\partial x}$. Тобто даний вираз є повним диференціалом деякої функції $u(x,y)$. Знайдемо цю функцію за формулою (3.1): $x_0 = 0$,
$$u(x,y) = \int_0^x P(x,y)\,dx + \int Q(0,y)\,dy + C =$$</td></tr>
</table>

$$=\int_0^x\left(3x^2y+1\right)dx+\int\left(0^3-1\right)dy+C=3y\cdot\int_0^x x^2dx+\int_0^x dx-\int dy+C=$$

$$=3y\cdot\left.\frac{x^3}{3}\right|_0^x+\left.x\right|_0^x-y+C=3y\cdot\left(\frac{x^3}{3}-\frac{0^3}{3}\right)+x-0-y+C=$$

$$=3y\cdot\frac{x^3}{3}+x-y+C=x^3y+x-y+C.$$

Перевірка:

$$\frac{\partial u}{\partial x}=\left(x^3y+x-y+C\right)'_x=y\cdot\left(x^3\right)'_x+\left(x\right)'_x-0+0=$$

$$=y\cdot 3x^2+1=3x^2y+1=P\left(x,y\right),$$

$$\frac{\partial u}{\partial y}=\left(x^3y+x-y+C\right)'_y=x^3\cdot\left(y\right)'_y+0-\left(y\right)'_y+0=$$

$$=x^3\cdot 1-1=x^3-1=Q\left(x,y\right).$$

Таким чином, $u\left(x,y\right)=x^3y+x-y+C$

ПРИКЛАД 2. Перевірити, що задане рівняння є рівнянням у повних диференціалах та знайти його розв'язок

$$\frac{y}{x}dx+\left(y^3+\ln x\right)dy=0.$$

*Розв'язання.*Маємо

$$P\left(x,y\right)=\frac{y}{x},\quad Q\left(x,y\right)=y^3+\ln x.$$

Обчислимо

$$\frac{\partial P}{\partial y}=\left(\frac{y}{x}\right)'_y=\frac{1}{x}\cdot\left(y\right)'_y=\frac{1}{x}\cdot 1=\frac{1}{x},$$

$$\frac{\partial Q}{\partial x}=\left(y^3+\ln x\right)'_x=0+\left(\ln x\right)'_x=\frac{1}{x}.$$

Отже, $\frac{\partial P}{\partial y}=\frac{\partial Q}{\partial x}$. Тобто задане рівняння є рівнянням у повних диференціалах. Розв'яжемо його за допомогою формули (3.4):

$$y_0 = 0,$$

$$\int \frac{0}{x}dx + \int_0^y \left(y^3 + \ln x\right)dy = C,$$

$$\int_0^y y^3 dy + \ln x \cdot \int_0^y dy = C, \quad \left.\frac{y^4}{4}\right|_0^y + \ln x \cdot y\big|_0^y = C,$$

$$\frac{y^4}{4} - \frac{0^4}{4} + \ln x \cdot \left(y - 0\right) = C, \quad \frac{y^4}{4} + y\ln x = C.$$

Розв'яжемо задане рівняння також за допомогою формули (3.3): $$x_0 = 1$$

($x_0 = 0$ брати не можна, адже $\ln 0$ не існує),

$$\int_1^x \frac{y}{x}dx + \int \left(y^3 + \ln 1\right)dy = C, \quad y \cdot \int_1^x \frac{dx}{x} + \int y^3 dy = C,$$

$$y \cdot \ln|x|\Big|_1^x + \frac{y^4}{4} = C, \quad y \cdot \left(\ln|x| - \ln|1|\right) + \frac{y^4}{4} = C, \quad y\ln x + \frac{y^4}{4} = C.$$

Перевірка: $$u = \frac{y^4}{4} + y\ln x - C,$$

$$\frac{\partial u}{\partial x} = \left(\frac{y^4}{4} + y\ln x - C\right)'_x = 0 + y \cdot \left(\ln x\right)'_x - 0 = y \cdot \frac{1}{x} =$$

$$= \frac{y}{x} = P\left(x, y\right),$$

$$\frac{\partial u}{\partial y} = \left(\frac{y^4}{4} + y\ln x - C\right)'_y = \frac{1}{4} \cdot \left(y^4\right)'_y + \ln x \cdot \left(y\right)'_y - 0 =$$

$$= \frac{1}{4} \cdot 4y^3 + \ln x \cdot 1 = y^3 + \ln x = Q\left(x, y\right).$$

Таким чином, $\dfrac{y^4}{4} + y\ln x = C$ – розв'язок рівняння

3.7 Застосування криволінійного інтеграла за координатами

Ч.ч.	Словесне формулювання	Аналітичний запис, графічне зображення
1	*Площа плоскої фігури*, обмеженої кривою L	$S=\frac{1}{2}\oint\limits_L xdy-ydx$
2	*Робота*, здійснена змінною силою $\vec{F}\left(P,Q,R\right)$ уздовж шляху L	$A=\int\limits_L Pdx+Qdy+Rdz$

ПРИКЛАД 1. Знайти площу еліпса $\frac{x^2}{a^2}+\frac{y^2}{b^2}=1$.

Розв'язання. Перейдемо до параметричних рівнянь $\begin{cases} x=a\cos t; \\ y=b\sin t. \end{cases}$

Додатному обходу контура відповідає зміна параметра t від 0 до 2π, тоді

$$S=\frac{1}{2}\oint\limits_L xdy-ydx=\frac{1}{2}\int\limits_0^{2\pi} xdy-ydx=$$

$$=\frac{1}{2}\int\limits_0^{2\pi}\left(a\cos t\cdot b\cos t-b\sin t\left(-a\sin t\right)\right)dt=$$

$$=\frac{1}{2}\int\limits_0^{2\pi}\left(ab\cos^2 t+ab\sin^2 t\right)dt=\frac{ab}{2}\int\limits_0^{2\pi}\left(\cos^2 t+\sin^2 t\right)dt=$$

$$=\frac{ab}{2}\int\limits_0^{2\pi}dt=\frac{ab}{2}\cdot t\Big|_0^{2\pi}=\frac{ab}{2}\cdot\left(2\pi-0\right)=\pi ab$$

ПРИКЛАД 2. Обчислити роботу сили

$$\vec{F}=\left(x^2-y\right)\vec{i}+\left(y^2-x\right)\vec{j}$$

при переміщенні матеріальної точки одиничної маси з точки

$A(-1,0)$ в точку $B(0,1)$.

Розв'язання.

$$A=\int_{AB}\left(x^2-y\right)dx+\left(y^2-x\right)dy .$$

$$P=x^2-y\,,\quad Q=y^2-x\,,$$

$$\frac{\partial P}{\partial y}=\left(x^2-y\right)'_y=0-1=-1\,,\quad \frac{\partial Q}{\partial x}=\left(y^2-x\right)'_x=0-1=-1\,.$$

$\frac{\partial P}{\partial y}=\frac{\partial Q}{\partial x}$, тобто криволінійний інтеграл не залежить від форми шляху інтегрування.

Найпростіший шлях інтегрування від точки $A(-1,0)$ до точки $B(0,1)$ – по прямій, що з'єднує ці точки. Складемо рівняння прямої, що проходить через ці точки:

$$\frac{x-x_1}{x_2-x_1}=\frac{y-y_1}{y_2-y_1}\,,$$

$$\frac{x-(-1)}{0-(-1)}=\frac{y-0}{1-0},\quad \frac{x+1}{1}=\frac{y}{1},\quad y=x+1\,,$$

$$dy=(x+1)'\,dx=dx\,,$$

$$A=\int_{AB}\left(x^2-y\right)dx+\left(y^2-x\right)dy=$$

$$=\int_{-1}^{0}\left(x^2-(x+1)\right)dx+\left((x+1)^2-x\right)dx=$$

$$=\int_{-1}^{0}\left(x^2-x-1+x^2+2x+1-x\right)dx=\int_{-1}^{0}2x^2dx=2\cdot\int_{-1}^{0}x^2dx=$$

$$=2\cdot\left.\frac{x^3}{3}\right|_{-1}^{0}=2\cdot\frac{0^3}{3}-2\cdot\frac{(-1)^3}{3}=-2\cdot\frac{-1}{3}=\frac{2}{3}$$

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Архіпова О. С. Посібник для розв’язання типових завдань з курсу «Вища математика» / О. С. Архіпова, В. П. Протопопова, Є. С. Пахомова. – Харків : ХНАМГ, 2008. − 210 с.

2. Барковський В. В. Вища математика для економістів : навч. посібник / В. В. Барковський, Н. В. Барковський. – 5-те вид. Київ : Центр учбової літератури, 2010. – 446 с.

3. Бермант А. Ф. Краткий курс математического анализа / А. Ф. Бермант, И. Г. Араманович. – 7-е изд., стереотипное. М : Наука, 1971. – 735 с.

4. Выгодский М. Я. Справочник по высшей математике / М. Я. Выгодский. – М : Наука, 1973. – 872 с.

5. Высшая математика для экономистов : учебник для вузов / [Н. Ш. Кремер, Б. А. Путко, И. М. Тришин и др.] ; под ред. проф. Н. Ш. Кремера. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ, 2001. – 471 с.

6. Вища математика для електротехніків : у 3-х модулях : навч. посібник / [С. О. Станішевський, А. В. Якунін, В. С. Ситникова та ін.] ; Харків. нац. акад. міськ. госп-ва. – Харків : ХНАМГ, 2009. – Модуль 3 : Числові та функціональні ряди. Функції декількох змінних. Елементи теорії поля. Криволінійні та поверхневі інтеграли. Рівняння математичної фізики / В. В. Бізюк, А. В. Якунін. – 2011. – 383 с.

7. Гуран І. Математика для економістів : підручник / І. Гуран, О. Гутік. – Львів, 2006. – 382 с.

8. Гусак А. А. Справочное пособие по решению задач : математический анализ / А. А. Гусак. – Минск : ТетраСистемс, 1998. – 228 с.

9. Данко П. Е. Высшая математика в упражнениях и задачах: в 2-х ч. / П. Е. Данко, А. Г. Попов, Т. Я. Кожевникова. – М. : Наука, 1986. – Ч. 1. – 303 с., Ч. 2 – 415 с.

10. Каплан И. А. Практические занятия по высшей математике: в 5-ти частях / И. А. Каплан. – Харьков : изд-во при

ХГУ, 1971. – Ч. 4 : Кратные и криволинейные интегралы. – 133 с.

11. Колосов А. І. Вища математика для економістів : у 2-х модулях [Електронний ресурс] / А. І. Колосов, А. В. Якунін, Ю. В. Ситникова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2015. – Модуль 2 : конспект лекцій (для студентів 1 курсу денної форми навчання за напрямами підготовки 6.030504 –Економіка підприємства і 6.030509 –Облік і аудит). – 257 с. – Режим доступу : http://eprints.kname.edu.ua/35973/.

12. Кузнецова Г. А. Навчальний довідник в схемах і таблицях для самостійного вивчення теми «Аналітична геометрія» з курсу вищої математики [Електронний ресурс] / Г. А. Кузнецова, С. М. Ламтюгова, Ю. В. Ситникова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013. – Режим доступу : http://eprints.kname.edu.ua/34810/.

13. Основи математичного аналізу в схемах і таблицях. Частина 1 : навчальний довідник для самостійного вивчення курсу вищої математики [Електронний ресурс] / Укл. : Г. А. Кузнецова, С. М. Ламтюгова, Ю. В. Ситникова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2015. – 106 с. – Режим доступу : http://eprints.kname.edu.ua/39383/.

14. Основи математичного аналізу в схемах і таблицях. Частина 2 : навчальний довідник для самостійного вивчення курсу вищої математики [Електронний ресурс] / Укл. : Г. А. Кузнецова, С. М. Ламтюгова, Ю. В. Ситникова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2016. – 142 с. – Режим доступу : http://eprints.kname.edu.ua/42486/.

15. Пискунов Н. С. Дифференциальное и интегральное исчисление : для втузов. – Том 1. – 8-е изд., стереотипное / Н. С. Пискунов. – М. : Наука, 1968. – 552 с.

16. Терехина Л. И. Высшая математика. Часть 4, учебное пособие / Л. И. Терехина, И. И. Фикс . – Томск, 2009. – 192 с.

ДОДАТКИ

Додаток А
Область визначення функції двох змінних

Для даної функції $z=\ln(9-x^2-9y^2)$ областю визначення є множина всіх тих точок (x,y), для яких виконується нерівність $9-x^2-9y^2>0$, бо логарифм визначений тільки для додатних значень аргументу, а жодних інших обмежень на змінні x, y немає. (Детальніше пояснення та розв'язання можна знайти у конспекті лекцій : http://eprints.kname.edu.ua/35973/).

Додаток Б
Дослідження функції двох змінних

В аналітичній геометрії під час вивчення поверхонь другого порядку, а також їх побудови, використовують *метод січних*, завдяки якому визначення виду поверхні за його рівнянням виконується через дослідження кривих, утворених під час перерізу цієї поверхні площинами, паралельними до координатних площин. Аналогічний метод застосовують для вивчення будь-яких функцій двох (і більше) змінних. Для цього, досліджуючи функцію $z=f\left(x,y\right)$, якщо ми надамо аргументу y постійне значення y_0, то змінюватиметься лише x, тобто функція z перетвориться на функцію однієї змінної x: $z=f\left(x,y_0\right)$. Застосовуючи до цієї функції відомі методи дослідження функції однієї змінної, ми з'ясуємо характер змін величини z в залежності від змін величини x. Геометрично це означає, що ми розглядаємо лінію перетину поверхні $z=f\left(x,y\right)$ з площиною $y=y_0$ паралельною до площини $0xz$. Далі можна надавати y інше постійне значення y_1 і також досліджувати. Аналогічним чином з'ясовується поведінка z в залежності від змін величини y при різних, але постійних значеннях x.

Завдяки таким засобам дослідження функції двох змінних фактично зводиться до дослідження функції однієї змінної.

У прикладних науках лінії рівня дуже часто застосовують для вивчення функції двох змінних. У метеорології використовують ізобари та ізотерми (лінії однакового тиску та лінії однакових середніх температур), які є лінями рівня тиску і температури як функції координат точок місцевості. У топографії горизонталі – лінії рівня функції двох змінних координат точки в залежності від висоти точки місцевості над рівнем моря.

Додаток В
Окіл точки

У n-вимірному просторі *окіл точки* – будь-яка область, що містить цю точку.

Окіл точки A в метричному просторі – будь-яка область, що містить точку A. Загалом усі точки M, відстань від яких до точки A менше деякого додатного числа δ, утворює її (тобто точки A) сферичний окіл радіуса δ з центром у точці A.

Додаток Г
Теорема про повний диференціал функції двох змінних

Теорема. Повний диференціал функції двох змінних дорівнює сумі добутків частинних похідних функції на диференціали відповідних незалежних змінних.

Додаток Д
Гладкий та гострий екстремуми

Розрізняють *гладкий екстремум* (наприклад, на рисунку Д.1 показано гладкий максимум), в якому функція диференційована, і *гострий екстремум*, в якому хоча б одна частинна похідна першого порядку не існує (на рисунку Д.2 – гострий максимум).

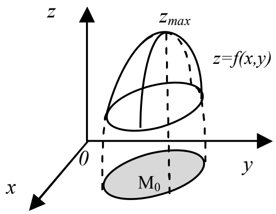

Рисунок Д.1

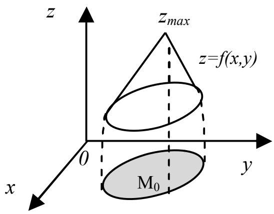

Рисунок Д.2

Додаток Е
Сідлова точка гіперболічного параболоїда

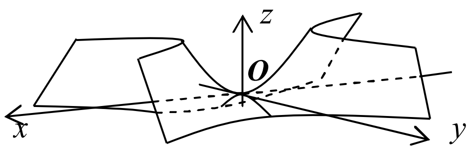

Рисунок Е.1

Наприклад, на рисунку Е.1 показано гіперболічний параболоїд [12], рівнянням якого є $z = \dfrac{x^2 - y^2}{2}$. Для цієї функції початок координат $O(0,0)$ є стаціонарною точкою, оскільки

$$\partial z/\partial x\big|_O = x\big|_O = 0\,;$$

$$\partial z/\partial y\big|_O = -\,y\big|_O = 0\,,$$

але екстремум у ній відсутній. Тож, точка $O(0,0)$ – *сідлова точка* функції $z = (x^2 - y^2)/2$.

Сідлові точки є аналогом точок перегину функції однієї змінної, слід відокремлювати їх від точок екстремуму.

Додаток Ж
Основні правила обчислення градієнта

Основні правила обчислення градієнта:

1) $\operatorname{grad}(u + v - w) = \operatorname{grad} u + \operatorname{grad} \mathrm{v}\text{-}\operatorname{grad} w$;

2) $\operatorname{grad}(uv) = v \operatorname{grad} u + u \operatorname{grad} \mathrm{v}$;

2а) $\operatorname{grad}(Cu) = C \operatorname{grad} u$; $C = const$;

3) $\operatorname{grad}(u/v) = (v \operatorname{grad} u - u \operatorname{grad} \mathrm{v}) / v^2$.

Додаток И

Поняття скалярного поля та скалярної функції

Якщо кожній точці M заданої області простору (найчастіше розмірності 2 або 3) поставлено у відповідність деяке (зазвичай – дійсне) число u, то говорять, що в цій області задано *скалярне поле.* Іншими словами, *скалярне поле* – це функція, яка відображає R^n в R (*скалярна функція* точки простору). Найбільш часто зустрічається в таких застосуваннях: функція трьох змінних $u = u(r) = u(x, y, z)$ – скалярне поле у тривимірному просторі (інколи називають просторовим полем); функція двох змінних $u = u(r) = u(x, y)$ – скалярне поле в двовимірному просторі (інколи називають плоским полем); у фізиці та багатьох прикладних науках, поле, взагалі говорять, залежить від часу: $u = u(x, y, z, t)$, тобто маємо справу з чотиривимірним простором.

Додаток К

Приклади перетворення рівнянь ліній при переході від декартових координат до полярних

Таблиця К.1 – Приклади перетворення рівнянь ліній при переході від декартових координат до полярних

Ч.ч.	Назва поверхні	Рівняння лінії в прямокутних координатах	Рівняння лінії в полярних координатах
1	2	3	4
1	Коло	$x^2 + y^2 = R^2$	$\rho^2 = R^2 \Leftrightarrow \rho = R$
2	Пряма	$y = kx$	$\rho \sin\varphi = k \rho \cos\varphi \Leftrightarrow$ $\Leftrightarrow tg\varphi = k \Leftrightarrow$

1	2	3	4
			$\Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \varphi = arctgk; \\ \varphi = arctgk + \pi \end{array}\right.$
3	Пряма	$y = x$	$\left[\begin{array}{l} \varphi = \pi/4; \\ \varphi = 5\pi/4 \end{array}\right.$
4	Пряма	$y = b,\ b = const$	$\rho \sin\varphi = b \Leftrightarrow$ $\Leftrightarrow \rho = b/\sin\varphi$
5	Еліпс	$\dfrac{x^2}{a^2} + \dfrac{y^2}{b^2} = 1,$ $a,\ b - const$	$\dfrac{\rho^2 \cos^2\varphi}{a^2} + \dfrac{\rho^2 \sin^2\varphi}{b^2} = 1,$ $\rho = \dfrac{\lvert ab \rvert}{\sqrt{b^2 \cos^2\varphi + a^2 \sin^2\varphi}}$
6	Гіпербола	$\dfrac{x^2}{a^2} - \dfrac{y^2}{b^2} = 1,$ $a,\ b - const$	$\dfrac{\rho^2 \cos^2\varphi}{a^2} - \dfrac{\rho^2 \sin^2\varphi}{b^2} = 1,$ $\rho = \dfrac{\lvert ab \rvert}{\sqrt{b^2 \cos^2\varphi - a^2 \sin^2\varphi}}$
7	Парабола	$y^2 = 2px$	$\rho^2 \sin^2\varphi = 2p\rho\cos\varphi \Leftrightarrow$ $\Leftrightarrow \rho = \dfrac{2p\cos\varphi}{\sin^2\varphi}$
8	Лемніската Бернуллі	$(x^2 + y^2)^2 =$ $= a^2(x^2 - y^2)$, $a = const$	$\rho^2 = a^2(\cos^2\varphi - \sin^2\varphi) \Leftrightarrow$ $\Leftrightarrow \rho = \lvert a \rvert \sqrt{\lvert \cos 2\varphi \rvert}$
9	Декартів лист	$x^2 + y^2 = 3axy$	$\rho = \dfrac{3a\sin\varphi\cos\varphi}{\cos^3\varphi + \sin^3\varphi}$

Додаток Л
Приклади перетворення рівнянь поверхонь при переході від декартових координат до циліндричних

Таблиця Л.1 − Приклади перетворення рівнянь поверхонь при переході від декартових координат до циліндричних

Ч.ч.	Назва поверхні	Рівняння поверхні в прямокутних координатах	Рівняння поверхні в циліндричних координатах
1	2	3	4
1	Параболоїд	$z = x^2 + y^2$	$z = \rho^2$
2	Параболоїд	$y = x^2 + z^2$	$y = \rho^2$
3	Параболоїд	$x = y^2 + z^2$	$x = \rho^2$
4	Параболоїд	$-z = x^2 + y^2$	$-z = \rho^2 \Leftrightarrow z = -\rho^2$
5	Параболоїд	$-y = x^2 + z^2$	$-y = \rho^2 \Leftrightarrow y = -\rho^2$
6	Параболоїд	$-x = y^2 + z^2$	$-x = \rho^2 \Leftrightarrow x = -\rho^2$
7	Конус	$z^2 = x^2 + y^2$	$z^2 = \rho^2 \Leftrightarrow z = \pm\rho$
8	Конус	$y^2 = x^2 + z^2$	$y^2 = \rho^2 \Leftrightarrow y = \pm\rho$
9	Конус	$x^2 = y^2 + z^2$	$x^2 = \rho^2 \Leftrightarrow x = \pm\rho$
10	Сфера	$x^2 + y^2 + z^2 = R^2$	$\rho^2 + z^2 = R^2 \Leftrightarrow$ $\Leftrightarrow z = \pm\sqrt{R^2 - \rho^2}$
11	Циліндр	$x^2 + y^2 = R^2$	$\rho^2 = R^2 \Leftrightarrow \rho = R$
12	Циліндр	$x^2 + z^2 = R^2$	$\rho^2 = R^2 \Leftrightarrow \rho = R$
13	Циліндр	$y^2 + z^2 = R^2$	$\rho^2 = R^2 \Leftrightarrow \rho = R$
14	Площина	$y = x$	$\rho \sin\varphi = \rho \cos\varphi \Leftrightarrow$ $\Leftrightarrow tg\varphi = 1 \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l}\varphi = \pi/4; \\ \varphi = 5\pi/4\end{array}\right.$

Додаток М
Приклади перетворення рівнянь поверхонь при переході від декартових координат до сферичних

Таблиця М.1 − Приклади перетворення рівнянь поверхонь при переході від декартових координат до сферичних

Ч.ч.	Назва поверхні	Рівняння поверхні в прямокутних координатах	Рівняння поверхні в сферичних координатах
1	2	3	4
1	Сфера	$x^2+y^2+z^2=R^2$	$z^2=R^2 \Leftrightarrow \rho=R$
2	Конус	$z^2=x^2+y^2$	$\rho^2\cos^2\theta=\rho^2\sin^2\theta \Leftrightarrow$ $\Leftrightarrow tg\theta=\pm 1 \Leftrightarrow$ $\Leftrightarrow \theta=\pi/4$ - верхня половина конуса, $\Leftrightarrow \theta=3\pi/4$ - нижня половина конуса
3	Площина	$y=kx$	$\rho\sin\theta\cos\varphi=k\rho\sin\theta\cos\varphi \Leftrightarrow$ $\Leftrightarrow tg\varphi=k \Leftrightarrow$ $\Leftrightarrow \varphi=arctgk$

Довідкове видання

КУЗНЕЦОВА Ганна Анатоліївна,
ЛАМТЮГОВА Світлана Миколаївна,
СИТНИКОВА Юлія Валеріївна

ОСНОВИ МАТЕМАТИЧНОГО АНАЛІЗУ В СХЕМАХ І ТАБЛИЦЯХ
Частина 3

Навчальний довідник
для самостійного вивчення курсу вищої математики
(для студентів 1, 2 курсів денної та заочної форм навчання
усіх спеціальностей)

Відповідальний за випуск *А. В. Якунін*
За авторською редакцією
Комп’ютерне верстання *С. М. Ламтюгова*

План 2016, поз. 167 М

Підп. до друку 28.10.2016. Формат 60 × 84/16.
Друк на ризографі. Ум. друк. арк. 6,3
Тираж 50 пр. Зам. №
Видавець і виготовлювач:
Харківський національний університет міського господарства
імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002.
Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua.
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи:
ДК № 5328 від 11.04.2017.